

CONTENTS

	Pages
I. INTRODUCTION	
(i) Life and Date of Śrī Raṅgarāmānuja ...	i
(ii) Kenopaniṣad—Structure and plan ...	iv
(iii) Editions consulted for collation and translation	viii
(iv) Table of cross-references ...	x
II. Kenopaniṣad—Bhāṣya—Text ...	1
III. Kenopaniṣad—Bhāṣya—Translation ...	1

KENA UPANISHAD

WITH
BHASHYA

I

INTRODUCTION

According to orthodox arrangement Kenopaniṣad is placed after Īśāvāsyopaniṣad, though modern scholars hold that Kena chronologically belongs to the earliest period of the Upaniṣads, and Īśa to the second period.¹ Venkaṭanātha commented only on the Īśa Upaniṣad,² and it was left to Rāṅgarāmānuja to comment on the other important upaniṣads. Amongst other Upaniṣads, Sudarśana Sūri otherwise known as Śrutaprakāśikācārya had commented on the Subālopaniṣad, because of its extreme importance to the understanding of the integral or organic philosophy of the Upaniṣads.

Śrī Rāṅgarāmānuja, like so many others of his kind, led a quiet life and during a period that was not noted for any thing extraordinary in the life of the community to which he belonged. Neither the date of his birth nor of his demise has been recorded anywhere, which appears very strange when we remember that he was well known as a scholar of repute especially in all the branches of learning necessary for his ministry. The date however can be fixed roughly as he was the disciple of Anantācārya, the fifteenth occupant of the Garuḍiṭha reckoned from Śrī Rāmānuja in the Vaḍagalai line. He mentions Doḍḍayācārya or Mahārya or Mahācārya (c. 1540-1565)³ the famous author of *Pārāśarya Vijaya*, (a refutation of Appayya Dīkṣita's *Nyāya Rakṣamaṇi*) and of the

1. Winternitz: *History of Sanskrit Literature* Vol. I.

2. cf. *Īśāvāsyopaniṣad Bhāṣya*. ed. and translated. S.V.O. Series No. 5.

3. Des cen. cat. XIX, 7677 Madras Oriental Mss. Lib. and Aufrecht Cat. Catal. I. 283,

Caṇḍamāruta commentary on the most brilliant controversial work *Śatadūṣaṇi* of Venkaṭanātha. He also controverts the writings of Appayya Dīkṣita himself. It is claimed that Appayya Dīkṣita and he were contemporaries, and it is probable that Raṅgarāmānuja was an younger contemporary of both these writers. Appayya Dīkṣita's date is variously fixed between 1552-1626 A.D. (A. V. Gopalacharya) or 1520-1592 A.D. (Mahāliṅga śāstri).¹

That Raṅgarāmānuja lived about this time appears plausible from two facts. Raṅgarāmānuja was a native of Velāmūr, a village in the North Arcot District, South India. He belonged to the Sāmaveda. After his studies under Anantācārya (15th occupant of the Gurnpīṭha after Śrī Rāmānuja) he was directly initiated into Sannyāsa, without going through the second āśrama of Gṛhastha. It is said that he was given the sannyāsa by the 15th occupant of the Parakāla Mutt pontificate, Mysore:—

Yatsevāvaibhavallabdhā mayā paramahamsatā
Tam aham śirasā vande Parakālamuniśvaram.

(*Chānd Up.* Bhāṣya introductory verse 4)

According to the history of the Parakāla Mutt we get at only one definite date, namely, that the 21st occupant of the Parakāla seat was born in the year 1577 śaka corresponding to 1655 A.D. He came to the seat in his 22nd year, that is in 1677 A.D. Allowing roughly 20 years to each occupant we find that its 15th occupant must have lived about 1577 A.D. This is a date which corresponds with that of Appayya Dīkṣita. Raṅgarāmānuja might have been aged about 25 years about this time. We can therefore conjecture that Raṅgarāmānuja was born somewhere about the middle of the 16th century.

There is a story current amongst the ācāryas of a meeting between Raṅgarāmānuja and Doḍḍayācārya. Doḍḍayācārya

1. *Tattva Bandu*; ed. Ramaswami Sastri, pp. 99-101. cf. Appayya Dīkṣita's *Siddhāntatēśasāṅgraha*: ed. by S. Suryanarayana Sastri, Introduction y. 3.

after a victorious debate paid the former a visit at Conjeevaram. Finding Raṅgarāmānuja was intensely pre-occupied with his books he stood there watching him for a while. Then he drew Raṅgarāmānuja's attention to his presence with the words "O you have been busy drinking honey!" Raṅgarāmānuja quietly replied "If you would drive away all the bees, I can indeed leisurely drink honey."

We do not possess any details of his life except that he was a very illustrious teacher of the *Śrī-Bhāṣya* as his title *Śrī-Bhāṣyāmṛta-varṣiṇam* testifies. He seems to have written 60 works as he was also known as the *Ṣaṣṭi-prabandha-nirmātā*. All his works have not survived up to the present day and it has been almost impossible to find out the names of the lost works. The following are the works available to us: Upaniṣad-bhāṣyas on (1) Kena, (2) Kaṭha, (3) Praśna, (4) Muṇḍaka, (5) Māndūkya, (6) Taittirīya, (7) Bṛhadāraṇyaka, (8) Chāndogya, (9) Svetāśvatarā, (10) Atharvaśikhā, (11) Māṇḍūkya, (12) Agnihṛdaya, and (13) Kauṣītaki Upaniṣads. He had written (14) Śāriraka-śāstrārtha Dīpikā (on the Vedānta Sūtras), (15) Mūla-bhāva-prakāśikā on the *Śrī Bhāṣya* (16) Bhāva-prakāśikā (on Śrutaprakāśikā commentary on the *Śrī-Bhāṣya*), and (17) Viśaya-vākya-dīpikā, commentary on the Upaniṣadic passages quoted in each Adhikaraṇa of the *Śrī-Bhāṣya*. (18) There is an original work called *Śrī-Rāmānuja-siddhānta-saṅgraha* which is yet in Mss. (a copy of this is in the S.V.O.I. Library collection). He had written Sanskrit commentaries on the Tamil Prabandha. But only two namely one on the *Tiruvāymoli* of Śaṭhakopa and the other on Āṇḍāl's *Tiruppāvai* are available. It is said that he wrote on

1 1st Meaning is God is the honey in the Upaniṣads. Doḍḍayācārya said Upaniṣads were being studied by Raṅgarāmānuja. Raṅgarāmānuja said that since Doḍḍayācārya had been driving away all the opponents to the Upaniṣads it was possible for him to be enjoying them.

The 2nd Meaning is Raṅgarāmānuja was never known as a debater but as a studious writer. A writer is an enjoyer too. Doḍḍayācārya was well-known as the debater of his age, the teacher who drove away intruding honey bees which sought to rob the honey of Truth.

the Periyālvār's *Pallāṇḍu* and Madhurakavi's *Kaṇṇinuṅ śiruttāmbu*, but we have not been able to trace them anywhere. The other works are so far as we know and have every reason to fear, irretrievably lost.

The writings and style of Raṅgarāmānuja follow the model set by Venkaṭanātha, close, relevant and never loose.

II

KENOPANIṢAD

Kenopaniṣad or the Talavakāropaniṣad belongs to the Sāmaveda. Sāmaveda has two Brāhmaṇas, the Tāṇḍin and the Talavakāra or Jaiminiya. Tāṇḍin is itself divided into seven (i) Pañcāvimsa (25-book) Brāhmaṇa, (ii) the Sadvimśa (the 26th book), (iii) Chāndogya Brāhmaṇa, of which the first two chapters deal with marriage and gṛhya rites whilst the eight remaining chapters comprise the Chāndogyopaniṣad. (iv) Sāma-vidhāna-brāhmaṇa, (v) Devatādhyāya, (vi) Vamśa (geneology of teachers) and (vii) Samhitopaniṣad.

The Talavakāra Brāhmaṇa consists of five books. Of this the Jaiminiyopaniṣad-brāhmaṇa forms the fourth book. The Kenopaniṣad is a part of this Jaiminiyopaniṣad-brāhmaṇa. The fifth is called the Ārṣeya-brāhmaṇa. According to DR. HANS OERTTEL the Jaiminiya Brāhmaṇa contains four adhyāyas, each consisting of anuvākas which again contain khaṇḍas. The Kenopaniṣad is the 10th anuvāka of the fourth adhyāya.

Even as the Iśopaniṣad deals with Brahman as the all-pervading Self, the Kenopaniṣad deals with the Transcendent Nature of Brahman, transcendent to all types of cognition.

In the first khaṇḍa, Its transcendence to all sensory cognitions (including the sensorium, the mind) and inexpressibility and incommunicability are intimated.

In the second khaṇḍa, it is pointed out that this transcendence over all cognition is not absolute, a fact already suggested by the phrase '*anyadeva.....*' in the first khaṇḍa. This is as it were explained to mean that the knowledge of the

Transcendent Brahman is of the form "I know it as that which is not unknown", that is to say, that there can be no complete knowledge of it, though not no knowledge at all.

In the third khanda, it is shown that even the chief Gods Agni and Vāyu were unable to know that Brahman, when It manifested Itself to them. They returned baffled. Indra also went, and as It disappeared he pursued his course till he met the radiant form of Umā at the same place where Brahman was.

In the fourth khanda, Umā-Haimavatī instructs Indra, the foremost of the gods, in the Brahman-knowledge. Then is intimated the truth that the experience of Brahman is like a lightning-flash. Finally is counselled the Upāsana of Brahman as Delight, whose subsidiaries are austerity, self-control, action and others.

It is declared that one attains the *svarga*, the highest place by this practice.

Thus the Upaniṣad in the first three chapters covers the *Tattva*, the nature of Truth, Brahman and knowledge regarding Him and at the end of the last chapter it instructs the *Hita* or the means of attainment and the *Puruṣārtha* or the goal of man.

Now speaking about the entire philosophy of this Upaniṣad we can say that Brahman is revealed here as the Instigator of all activities, and that He indeed is the vitality and the power behind all activities in the Universe. It is precisely because He is the inner impeller and sustainer of all activities of all things, ādhyātmically and ādhibhautically and ādhidaivically, that we are not able to know or grasp the entire nature of the Divine. God is greater than the instruments through which He acts. No source of knowledge can comprehend Him, for He is the knower who cannot be known. He is the Incomprehensible but not absolutely for as inner self we know Him as the Delight. We can best know Him as the *Vana*, the desirable to us, the Delight. We can glean some knowledge of Him through instruction and meditation on Him.

The philosophy enunciated by the Kenopaniṣad is almost identical with the philosophy enunciated by the Īsopaniṣad,

but this Upaniṣad approaches the whole question from a most challenging angle. It shows that the Supreme Being will ever remain beyond the reach of all functions of our exteriorised consciousness, such as, speech or the Vedic Word which is creative power not the mere speech, mind (our sensorium which is reckoned as the eleventh organ, the sixth after the organs of cognition and the sixth after the organs of action), eye and the ear, for it is the inward impellor of all these functions which our exteriorised consciousness represents. Indeed it is because they cannot reflect backwards or turn upon themselves and cannot subsist without the Supreme sustaining their activities that the Supreme Brahman is described as the : *śrotasya śretram manaso mano yad vāco ha vācam sa v prāṇasya prāṇa cakṣuṣaś cakṣuḥ.....* If the Īsopaniṣad described the inwardness and transcendence of the Divine Lord, the Kenopaniṣad reveals that, so far as the individual is concerned, in him too the Supreme Lord is the Source of all functions and activities. Knowing this the individual should not concentrate his vision on the importance of these functions as such but seek to trace their fundamental powers and abilities to the Divine. If in the Īśā it has been taught that the Supreme Being is the Self of the soul, the *satyasya satyam*, here, He indeed has been taught as the foundational supraconscient power behind all the conscient and vital and material activities. It is this that is asked to be known, since the second part of the khanda definitely rejects all limited idea of the Supreme as this or that.

The second khanda reveals that because the Supreme is beyond all these cognitive and other instruments, all of which recede unable to comprehend It, It is not absolutely unknown. If it is known that It is not entirely unknowable, then one can be said to have known It. A general knowledge of the Divine as the Source of all activities, all vitalities, all strengths, and knowings can indeed be had ; for it is clearly stated that the one sure sign of the possession of the Knowledge of Brahman even in this general manner, grants to the knower an attractiveness in his own nature (4th Khanda 6: *enam sarvāṇi bhūtāni*

samoānchanti.) But even this intuition of the Divine is not to be had except as a flash of lightning, for its initial manifestation is such. But by practice of the inner *tapas*, control and worship of the Supreme as the antaryāmin of the entire functions, this knowledge of the Divine Nature may become a continuous stream of experience. To such practisers, the Divine grants power to practise Knowledge and Immortality (Kena Up. II. 4).

The Divine is the Delight, *Tad Vanam* or Vanam; It is *Ānanda* as the Taittiriya Upaniṣad says, is the *Prīti* as the Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad describes it. The Upaniṣads never tire of pointing out that the Supreme Brahman is desireable, is desired and ought to be desired. The illustration in the third and fourth khandas describing the process by which the Gods knew Brahman, shows neatly the importance of transcendence in the Nature of Brahman Who is the Self of the Gods also. This finely squares with the view of Śrī Rāmānuja who pointed out that when there is mention of worship of or address to Gods we should refer it to their Self, the Divine. It is this truth that was intimated by Śrī Vedānta Deśika in the *Īśāvāsyopaniṣad-bhāṣya* under the 18th Mantra. We have however to remember here in the context of this Upaniṣad that the gods Agni, Vāyu and Indra were not aware of this wonderful Being (Yakṣa) and they suffered from ignorance because of their *aṅkāra* (egoism). They are thus powers of the terrestrial, atmospherical and celestial spaces alone and they too have to abjure the sense of egoism (*aḥmāritva*). That this Story is a valuable instruction and has integral place in relation to the first two khandas has been shewn by Śrī Aurobindo in his stimulating commentary on this Upaniṣad in the now long defunct "*Arya*." The terms have to be interpreted so as to refer to Him alone either directly or else through them.

This is the first time that the *Bhāṣya* of Raṅgarāmānuja has been translated into English.

1. An article entitled "Śrī Aurobindo's commentary on the Kenopaniṣad" by Dr. F. C. Varadachari is ready for publication.

III

EDITIONS CONSULTED FOR COLLATION AND
TRANSLATION :

* DR. HANS ORTEL'S Jaiminiya Upaniṣad-Brāhmaṇa (J. Ann. O.S. Ed.) has been consulted for the Upaniṣad-text.

1. *Kenopaniṣad-bhāṣya* or *Prakāśikā*: Telugu script; Gomatam Śrīnivāsacārya Ed. along with other Upaniṣads and Śankara's Bhāṣya etc., 1868 Aug. 20th.
2. *ibid.*: Grantha script; 1870 April.
3. *Kenopaniṣad* with Raṅgarāmānuja's commentary and that of other Prakāśikā-bhāṣya included in Anandasrama and Pathak editions, edited by Nityasvarupa Brahmachari, Brindavan, in Devanagari Script.
4. *Dasopaniṣads*: Grantha Edition, Kumbakonam; Edited by Navanitam Kṛṣṇamacārya.
5. *Kenopaniṣad-bhāṣya* with commentaries of Śankara and Raṅgarāmānuja, Ed. Sridharasastri Pathak, Oriental Book Agency, 1919.
6. *Kenopaniṣad*; Anandasrama edition containing the bhāṣyas of Śankara and Raṅgarāmānuja.

About the last two editions we have to remark that the Viśiṣṭādvaita commentary called *Prakāśikā*, an appellation given by Raṅgarāmānuja to his Upaniṣad-bhāṣyas, included in them is not his at all. The Commentary is apparently spurious, though it follows generally the Viśiṣṭādvaitic school. It is regrettable that the publishers did not try to get the trustworthy commentary of Raṅgarāmānuja. Further it may be remarked in this connection, that even the Īśāvāsyopaniṣad bhāṣya of Kūraṇārāyapaśwamin has suffered immensely at the hands of the Anandasrama editor. If the Īśāvāsyopaniṣad suffered mutilation, the Kenopaniṣad-bhāṣya is a different work fathered upon the well-known author. The Brindavan edition includes R's Bhāṣya, but points out that its author is unknown.

TEXTUAL VARIATIONS :

Ist Khanda : 2. The second line stops at *Prāṇasya prāṇah* :
in JUB,¹ R and V.

at *Cakṣuṣaśca cakṣuḥ* :
in Ā & P.

3 and 4. are clubbed together by A and P and Hume as one mantra, so much so 3 and 4 run on without any punctuation mark.

The text followed by R and JUB is punctuated according to metre at the end of each line.

IIInd Khanda : 1. *dahram* (JUB); *dabhram* (R); *daharam* (A) (or *dabhram*.)

1. JUB. runs up to *deveṣu*. In R it runs up to *rūpam*; A stops at *nūnam*.

5. JUB. *vivicya*; *vicitya* (R); *vicitya* (A,P); Daśopaniṣad-bhāṣya ed. of Vedānta Vidyā Vilas press 1868 gives under Śāṅkara bh. *vicintya* and under R. bh. *vicitya*.

IIIrd Khanda : 6. JUB. *nainad aśakam*; all others *naitad aśakam*.

9. JUB. *Ādadiya*: all others *adadiyam*.

10. JUB. *Nainad*: all others *naitad*.

IVth Khanda : 1. JUB. *Brahmeti hovāca*; all others *sā brahmeti'hovāca*.

1. JUB. *Mahiyadhva*: others *mahiyadhvam*.

4. JUB. *iti*: others give *itīn nyamiṣad*.

4. *nyamiṣad* (*niṣad* as a variation) others read *nyamimiṣad*.

1. JUB. (Jaiminiya-upaniṣad-Brāhmaṇa is DR. OERTEL'S edition JAOS XVI Vol. Number I. pp. 79-260. The Upaniṣad consists of sections IV. 18 to IV 21 of the Brāhmaṇa).

INTRODUCTION

5. JUB. *enad* : others *etad*.

JUB. *anenacaitaduṣasmara* : R. *naçaita-
duṣasmara*.

JUB. *enad* : others *etad*.

TABLE OF CROSS-REFERENCES:

Kena 1 : cf. Kāṭha II. 6. 3.

Kena 2 : cf. Bṛh. IV. 4. 18 ; Maitr. VI. 31.

Kena 3 . cf. Kāṭha II. 6. 12 : Muṇḍ. III. 1. 8. Tait. II, 2. 4.

Kena 3 : Var. Īśa, 10.

Kena 13 ; II. 5 = Var. Bṛh. IV. 4. 14.

Kena 29 : (IV. 4) = Bṛh. II. 5. 7 ; Maitr. VII. 11.

Kena IIIrd Khanda. The Story of Yakṣa is narrated in
Devībhāgavatam,¹ XII, Chapter 8.

ABBREVIATIONS

A.	=	Anandasrama ed.
B.	=	Nityasvarūpa Brahmachārī, Brindavan.
G.	=	Īśādi Daśopaniṣad-bhāṣyam ; Gopālānandaswāmi
(Viśiṣṭādvaita comm.) Bombay 1932.
J. U B.	=	Jaiminiya Upaniṣad-Brāhmaṇa
N.	=	Navanītam Krishnamachariar's Ed. (Grantha
script)
P.	=	Pathak's ed.
R.	=	Raṅgarāmānuja (Gomatam Śrīnivāsācārya's
Editions ; Telugu & Grantha Script)
V.	=	Vani Vilas Memorial ed.

1. This reference was kindly supplied by Sri A. Padmanabhaiah, B.A.,
Pleader, Tirupatī.

श्रीः

श्री श्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः ।

श्रीरङ्गरामानुजमुनिविरचितभाष्यसहिता तलवकारोपनिषदपरनामधेया
के नो प नि प त् ।

श्रीः

श्रीनिवासं परं ब्रह्म प्रणिपत्य विचिन्त्यते ।

केनोपनिषदो भाष्यं रङ्गरामानुजोदितम् ॥

सामवेदीये ब्राह्मणे शाखाद्वयम्—ताण्डिनां शाखा एका । तलवकारपरनामधेयानां जैमिनीयानामपरेति । अत्र आद्यायां पञ्चविंशब्राह्मणं, षड्विंशब्राह्मणं, छान्दोग्यब्राह्मणं (उपनिषद्-ब्राह्मणं), सामविधानब्राह्मणं, देवताध्यायब्राह्मणं, वंशब्राह्मणं संहितोपनिषद्ब्राह्मणमिति बहवो भागाः । तत्र छान्दोग्यब्राह्मणगतेषु दशस्वध्यायेषु आद्यद्वये गृह्यधर्माः केचित्प्रतिपाद्यन्ते । अन्यदध्यायाष्टकं छान्दोग्योपनिषद्ग्रन्थम् । अन्तिमायां पञ्च भागाः । (प्रपाठक इति वा अध्याय इति वाऽयं विभाग इति विमृश्यम्) । अत्र आद्यं त्रयं कर्मकपरम् । चतुर्थो भाग उपनिषद्ब्राह्मणाभिधानः । अथैवान्तर्गता तलवकारोपनिषदित्यप्युच्यमानेयं केनोपनिषत् । चरमः पञ्चमो भाग आर्येयब्राह्मणमित्यभिधीयते ।—इति वैदिकग्रन्थजतदिमर्शिनः केचिदाहुः । भाष्यान्तरे तु

केनेपितमित्याद्योपनिषत् परब्रह्मदिपया वक्तव्येति नवमस्याध्यायस्यारम्भः । प्रागे-
तस्मात् कर्माभ्यशेषतः परिसमापितानि । समस्तकर्माश्रयभूतस्य च प्राणस्योपास-
नान्युक्तानि कर्माङ्गतामविपयाणि च । अनन्तरं च गायत्रिसामविषयं दर्शनं
वंशान्तमुक्तम् ।

इति केनोपनिषदुपटितस्य भागस्य नवमाध्यायत्वमुक्तम् । तत्र इतः पूर्वोऽध्यायाः क इति गवेपणीयम् ।

अद्यास्माकं सुलभं तु जैमिनीयोपनिषद्ब्राह्मणं प्रथमं देशान्तरे तद्विध्या एकपञ्चाशतो
वर्षेभ्यः पूर्वं मुद्रितम् । अनन्तरमस्मद्देशे तदेकोपजीव्य द्वादशतेवर्षेभ्यः पूर्वं देवनागर्यां
'द्वयानन्दमहाविद्यालय-संस्कृतग्रन्थमालयां तृतीयतया मुद्रितम् । अत्र विभागः अध्यायः
अनुवाकः, खण्ड इति । अध्यायाधत्वारः । तेष्वध्याये षट्दशानुवाकाः । तत्र प्रत्यनुवाकं खण्डसङ्ख्या
क्रमेण एवम्—७ ३ ४ ४ १ ३ २ ३ ३ २ २ ५ २ ४ ४ ३ ३ ५ (=६०).
द्वितीये पञ्चानामनुवाकानां २ ४ ३ ३ ३ (=१५) इति क्रमेण खण्डाः । तृतीये सप्तानां
५ ५ ४ ५ ९ ९ ५ (=४२) चरमे चतुर्थे द्वादशानां १ १ १ १ १ ३ २ ५ २
४ ५ २ (=२८). अस्मिन् चरमेऽध्याये चतुःखण्डो दशमोऽनुवाकः केनोपनिषत् । अत्र-
त्याया अस्या उपनिषदः उपनिषद्भाष्यकोशेषु दृश्यमानायाश्च बहुषु स्थलेषु पाठभेदाः सन्ति । ते
टिप्पण्यां तत्र तत्र दर्शिताः ।

॥ हरिः ओम् ॥

केनेपितं पतति प्रेषितं मनः

केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः ।

केनेपितां वाचमिमां वदन्ति

चक्षुश्चोत्वं क उ देवो युनक्ति ॥ १ ॥

अतसीगुच्छसच्छायमाश्रितोरस्सलं श्रिया ।

अज्ञनाचलशृङ्गारमञ्जलिर्मम गाहताम् ॥

व्यासं लक्ष्मणयोगीन्द्रं प्रणम्यान्मान् गुरुनपि ।

व्याख्यां तल्लवकारोपनिषदः कर्वाप्यहम् ॥

धरमात्मस्वरूपं प्रश्नप्रतिवचनरूपकारेण प्रकाशयितुं प्रस्तौति—केनेपितं पततीति । मनः केन वा प्रेषितं प्रेरितं सत् स्वविषये प्रवर्तत इति भावः । इषितम् इष्टम् मतम् । प्राणानां मध्ये प्रथमः प्राणः मुख्यः प्राणः केन प्रेरितः सन् प्रैति प्रकरणेन सञ्चरति । तथा केन वा प्रेषिताम् इमां वाचं वागिन्द्रियम् अवलम्ब्य व्यवहरन्ति लोकाः । तथा चक्षुश्चोत्तयोश्च क उ प्रेरकः । अचेतनानामेषां चेतनापेरितानां कार्यकरत्वासम्भवान् । इति गुरुमुपेत्य शिष्यः पप्रच्छेत्यर्थः ॥ १ ॥

श्रीरत्नरामानुजमुनिविरचितं प्रवर्तिष्यामिधानमेतदुपनिषद्भाष्यं भान्द्रालिप्यां प्रन्वलिप्यां च मुद्रितमस्मिन् प्रवेक्षे लब्धप्रचारम् । अत्र सन्देहास्तादृशं शोधनीयतया प्रतिमान्ति च बहूनि स्थलानि सन्ति । तल्लवकारोऽपि प्रयत्नेन चिरादप्यन्विदुष्यमाणो नैकोऽपि लभ्यते । सम्भावितसमीचीनमष्टपद्विस्तृतं तत्र तत्राद्यः प्रदर्शिता ।

श्रीरत्नरामानुजीयमित्येव पूनानगरे आनन्दाधमपुस्तकमालयां तदुपजीवनेनान्यत्र च किमपि व्याख्यानमस्या उपनिषदो नागरलिप्या मुद्रितमुपलभ्यते । अस्मिन् प्रवेक्षे लब्धप्रचारस्य श्रीरत्नरामानुजभाष्यस्य अयम् च न कथितं सम्बन्धः । क्वचित् क्वचित् योजनाप्रक्रमेदो दृश्यते । शैल्यां गाम्भीर्यादिगुणरसकल्ये च परिशील्यमाने अर्वाचीनं कृत्रिममिदमिति निश्चेतव्यं भवति । आद्यन्तमक्षरालिखितमप्यत्र एवमभ्यवसानं दृश्यति ।

१ मं. प्रस्तौति प्रश्नप्रतिवचनमध्ये आदिमं प्रश्नं निबध्नातीत्यर्थः । स्वविषय इति । इषितमिदस्य पर्यवसितार्थेऽयम् । इष्टमिति रूपमाह इष्टमिति । इच्छाम्य प्रवृत्ते असम्बन्धादाह मतमिति । मनस्य मनोव्यापारस्य गोचरं विषयमिति । प्राणानाम् जीवोपरवरणानाम् । प्रवर्तिषेति । म्रियत इत्यर्थोऽत्र न सम्भवति । वदन्तीति वदन्कर्तृत्वात् वाचमिति शब्दः प्रतीयते । न तु इन्द्रियप्रकरणे न सञ्चरतः । अतो विवक्षितमर्थमाह वागिन्द्रियमित्यादिना ।

श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्

वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणः ।

चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य धीराः

प्रेत्यास्माह्लोकादमृता भवन्ति ॥ २ ॥ ✓

गुरुः प्रतिवक्ति—श्रोत्रस्य श्रोत्रमिति । यच्चक्षुरादीनां प्रकाशकं चक्षुराद्यन-
धीनप्रकाशश्च, अप्राणाधीनप्राणनञ्च यत्, स उ स एव । इत्येवं अतिमुच्य ज्ञात्वा
अस्माह्लोकात् अर्चिरादिना मार्गेण गत्वा मुक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

कार्यं शब्दे करणीभूतशब्दमुच्यते । तेन इपितामिनि इन्द्रियविशेषणं ददन्तीति शब्दकर्मक-
क्रियासम्बन्धः उभयमुपपद्यते । उपचारदर्शने तु एवमर्थः पर्यवस्यतीति ।

—श्रोत्रयोरिति । अत्र पाठोऽन्येभ्यः । एषामिति । मनआदीनां पञ्चानाम् । ‘अथ ह प्राणा
अहंभ्रेयगे व्यूद्दिरे’ इत्यादिषु एतान्येव पथ प्रतिपाद्यन्त इति स्मर्तव्यम् । चेतनाप्रेरितानामिति ।
‘वाग्भिर्मां ददन्ति’ इति ददतः शिष्यस्य मनआदिकरणानभिधृतातारो विदिता एव । तथापि
तत्प्रेरकप्रदं पुनस्तत्तात्पर्यमभिप्रायः—“करणत्वादवश्यं केनचित्प्रेरितमिति वाच्यम् । न
तादृजीव एव प्रेरकः । तेन निगृह्यमाणस्यापि मनसो दिपयं प्रति पतना । अतो बलवता
केनचिद् देवेनैव प्रेरितमिति दत्तव्यम् । स कः ” इति । एवमुक्तवान् प्राणो न केनचिर्जीवेनाप-
स्थापयितुं शक्यते । दणादिनियमनं च न स्वेच्छानुसारं कर्तुं शक्यत इति न जीवोऽत्र नियामक
इति । अगममन्वादिति । अगमभवात् दित्यक्षयः कश्चन प्रेरकोऽस्ति । स इति पूर्वगान्धयः ।
इतीति । प्रस्तात्मरुमन्त्रमात्रं श्रूयते । आध्यायिकास्वरूपरूतये अश्रुतवाङ्मनभागाथोऽनुसन्धेय
इति भावः ।

२. गुरुरिति । अनन्तरगण्डप्रथममन्त्रे ‘सीमांस्ममेव ते’ इत्येतदन्तस्येवमदत्तारिका । यच-
क्षुरादीनामिति । श्रोत्रस्येत्यारभ्य चक्षुरित्यन्तमेकं दास्यम् । यदिनि श्रोत्रमिलादीं प्रत्येकमन्येति ।
यत् श्रोत्रस्य श्रोत्रम्, यन्मनसो मन इति चक्षुःपर्यन्तम् । वाचमिति प्रथमार्थे व्यत्ययेन
द्वितीया । स उ स एव इति यच्छब्दार्थप्रतिनिर्देशः । भक्ता षष्ठो देव इति प्रश्नार्थानुपपन्नेन
दास्यपूर्तिः । एवमन्तरेवाभ्यपूर्तिज्ञानाय इह मन्त्रे चरमनिर्दिष्टस्यापि चक्षुषः चक्षुरादीनामिति
प्रथमग्रहणमिति हेयम् । अथ वाक्यार्थः ज्ञानक्रियायां कर्मेति स्पष्टयन्नाह इत्येवमिति । लिङ्गविशेष-
वर्जं भवेति सामान्यतो बुद्धौ कृत्वा यदिति ह्रीवम् । देव इति विधेयानुरोधान् स इति पुमान् ।
यद्यपि केनोते प्रश्नस्य तेनेति तृतीयया कर्मवाचिन्या उत्तरमुचितम् तथाप्यन्ते क उ देव इत्यपि
पृष्ठवान् सर्वमाधारभ्येन क एषां प्रेरक इति प्रश्नं कृतं कृत्वा प्रथमैवोत्तरं युज्यते ।

अयमत्र भाष्याभिप्रायः । तरति शोकं महाविदित्वाकर्षणतदान् कश्चिन् काञ्चित् तद्विद
उपसद्य भूयोभूयस्तैरपदिष्टं तच्छ्रुत्वाऽप्यनृतः, क्तुर्वाचः श्रोतुः श्रोत्रस्य च वात्सल्येन तद्विषय-
ज्ञानजनने अमामर्थं पश्यन्, एवं चक्षुषस्तत्साक्षात्करोतगदने मनसः सर्वथा तन्मनननिष्पादने च
शक्तिवैकल्यं निरूपयन्, जीवानां ज्ञानमाधनतयैव सृष्टेयेषु कारणेषु अवश्यं विज्ञेयेऽर्थं कुण्ठितशक्तिषु

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनः ।

न विज्ञो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यात् ॥ ३ ॥

तदेव प्रपञ्चयति—न तत्रेति । तर्हि तत् कथमुपदेष्टव्यमित्यत्राह—न विज्ञो न विजानीम इति । किं तदिति पृष्ट आचार्यः नान्तरिन्द्रियेण न बहिरिन्द्रियेण ज्ञेयं तदित्येव तदुपदिशेत् ॥ ३ ॥

अन्यदेव तद् विदितादथो अविदितादधि ।

इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद् व्याचक्षिरे ॥ ४ ॥

ननु सर्वात्मना तस्य ज्ञानाविपयत्वे तुच्छत्वं स्यात्, ब्रह्मजिज्ञासया गुरूपसद-

नोन्मीलनादिकरणात् । एतान्येव न गच्छन्ति । किमुत मनः यदेवमामनन्ति—‘मनसो वसो सर्वमिदं भूय । नान्यस्य मनो वशमन्विषाय’ इति । यद्वा नो मनः नापि मनः । “यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह” इति प्रतीक्षाशक्तित्वात् । एषामिन्द्रियाणामाप्यायनेन प्राणस्य ज्ञानसाधनत्वम् । न च तदधीनस्वरूपप्रवृत्तिरयं तद्विषये चक्षुरादीनां क्षयतीमवबोधनशक्ति-मुत्पादयितुमलम् । इति पूर्वोक्तमिदं किञ्चित्प्रसङ्गितम् ।

उत्तरार्धमदत्तारयति - तर्हीति । नान्तरित्वादि । ज्ञानार्थकथातुद्वयोपादानादिन्द्रियमेदः । विजानीम इत्युपसर्गेण दैराद्यालग्नात् बहिरिन्द्रियकरणता । उत्तमपुरुषपरित्यागेन सर्वमाधारण्य-भक्षणस्य वक्तुं शैयमिति । एतत् यथा यादृशं तत् न विज्ञो न विजानीमः । इतीत्युपाहार्यम् । एवमुपदिशेदिति योजनीयमिति भावः ।

३. ‘न तत्र चक्षुरादिकं गच्छति । तथा सति एतद् ब्रह्म यथा येन प्रकारेण अनुशिष्यात् यः कश्चिदाचार्य उपदिशेत् तं प्रकारं न विद्मः सामान्यतोऽपि न जानीमहे न विजानीमः नैव तु विशेषतो जानीमः ।’ इत्यपि योजना सम्भवति । निर्विण्णाय उपसन्नाय शिष्याय तदुपदेशः सर्वथा न शक्य इत्यापाततोऽपि कथनमनुचितमिति, अनुपदं स्वं प्रति स्वाचार्यैस्तदुपदेशः कृत इति वक्ष्यमाणतया तद्विरुद्धं सर्वथा उपदेशाशक्यत्वरूपमिति च मन्यमानेन तु योजनान्तरमाधितम् ॥ ३ ॥

४. नन्विति । अयं भावः । चक्षुरविपयत्वात् प्रत्यक्षं तावन्नास्ति । तत्प्रतिनियतस्य कस्य-चिद्विद्वत्स्य प्रत्यक्षतोऽदृष्टत्वादनुमानमपि नास्ति । द्वाद्वधोत्रादिपयत्वात् शब्दप्रमाणसम्भवोऽपि निरस्तः । तथा च प्रमाणसामान्यविरहे तस्य शशशुक्लमाणातैव । एवं सति ‘अनुशिष्यात्’ इति तस्य य उपदेश उक्तः स कथं घटेत । न हि तुच्छं किमपि कश्चित् प्रेक्षावानुपदेष्टुं प्रवर्तते श्रोता वा श्रोतुमिति । तेषामिति । अस्य दाचमित्युत्तरप्रान्दयः । ‘इति शुश्रुम’ इति मन्त्र-स्थस्य इतिशब्दस्य ‘इतीमां वाचम्’ इत्यर्थ इति भावः । सर्वस्मिन्नेति । विदितादिनि भूतकाल-प्रत्ययेन विदित्रियत्वाः परिसमाप्तिद्योतनात् इतः परं वेदितव्यं किञ्चिदपि नावाशिष्यत इति प्रतीयते । तेन सर्वात्मनेत्येतद्भामः । गपीति । मन्त्र एतद्वद्वेदोऽपि एकवाक्योपादानमन्येन-समुच्चयप्रतीतिर्भवतीति भावः । सर्वात्मनेति । अविदितादिति निषेधः न कलप्रमित्यादिर्यथ,

अपेक्षितं च परतत्त्वज्ञाने सर्वथा दुर्लभे शरीरधारणोपयुक्तः सर्वेन्द्रियाभ्यावृत्तया तेषु श्रेष्ठ इति प्रणिद्धः मुनयः प्राणोऽपि अर्थ इति मन्यमानोऽत्यन्तं विषणाः, अन्ते धरिष्ठं वक्षिदत्तार्थमुपेत्य पप्रच्छ - जगत्क्षरणवस्तुविज्ञानात् संसारनिवृत्तिं वदन्ति । तेन यद्वा नियम्यमानानि मनआदीनि ज्ञानरूपानि अत्यरूपविषयाणि न तद् गोचरयितुं शक्नुवन्ति । एवंविधेष्वपि तत् कारणवस्तु कथमहं करतलामलम्बद् विद्याम् । तथा वेदनाभावे कथमहं मुक्तः स्याम्—इति ।

तं प्रतिदन्दन् आचार्य इदमाह—यथा वक्षिस्तमसि वस्तुदर्शनात् दीपमारोपयानि अपेक्षितं देशं नयति, एवं सर्वथा तदधीनो दीपः वस्तुन्तराणीव तमपि पुरुषं प्रकाशयति । न तथा परेण देवेन नियम्यमानं धोत्रादि स्वस्वविषयानिव तं नियन्तारमपि प्रकाशयितुमीष्टे । एवमिन्द्रियाणां विषयनियमो देवगङ्गालाभीनः । स हि धोत्रं शब्दग्रहणाय ससर्ज । धोत्रं ग्राहकं प्रकाशकं बोधकं शब्दस्य ग्राह्यस्य प्रकाशस्य बोध्यस्य । न तु कदाचित् ग्राह्यो ग्राहकं धोत्रं ग्राह्यमिति भवति । इत्थं यथा स्वविषयभूतशब्दापेक्षया ग्राहकैक्यकारं धोत्रं न तु जानु तस्य ग्राह्यतां याति तथा धोत्रापेक्षया स देवः श्रोत्रस्य धोत्रम् अत्यच्छ्रेत्रस्य ग्राहकः । एवं ग्राहकः सन् कथं ग्राह्यो भवेत् । एवं मनआदिविषयेऽपि द्रष्टव्यम् । न च त्वया, ज्ञानसाधनानीमानि यदि ब्रह्मज्ञानं न जनयन्ति तर्हि कथमहं तत् सम्पादयेयम् कथं मुक्तः स्यामिति मेतव्यम् । धोत्रादिभिर-भावां तदिति ज्ञानस्यैव मुक्तिसाधनत्वात् । दुस्सम्पादस्य वास्तुर्देन धर्माज्ञानस्यानपेक्षितत्वात् । धीरा अत्र न संशरते । एवं ज्ञातैव तु मुक्ता भवन्ति । तस्मात् त्वया कथमपि विषण्णेन न भाव्यम्—इति ।

एतेन 'मनआदीनां स्वस्वविषये यः प्रेरकः स कः' इति प्रश्नस्य 'मनआदीनां प्रेरकं ज्ञात्वा मुक्ता भवन्ति' इति कथमुत्तरं भवितुमर्हतीति ग्राह्यं निरस्ता । मुक्तिसाधनतया विहितं यत् परिपूर्णब्रह्मज्ञानं तद् ब्रह्मणोऽनीन्द्रियत्वात् कथं सम्पादनीयमिति प्रश्नः । सर्वेन्द्रियागोचरं तत् वास्तुर्देन ज्ञातुमशक्यमित्येतज्ज्ञानमेव मुक्तिसाधनमित्युत्तरमिति प्रतिपादितत्वात् । सर्वमिदं "यक्षधुरादीनां प्रकाशकं धुरायनधीनप्रकाशं च" इति भाष्यतात्पर्यरत्नालोचनया लभ्यते इति चेदितव्यम् । एतेनैव इदमपि निरस्तं यच्छेद्यते—अतिपूर्वं मुद्यतिज्ञानेऽप्रणिद्धः । तस्मात् भूमद्विषयां 'अतिशयसीमि' 'एष तु वा अतिवदति' इति प्रयुक्तस्य अतिपूर्वस्य वदतेर्यथा अनिबन्तइदमर्थ इत्यभाषि तथाऽत्र अतिवेशमोचनमर्थ इति युक्तम् । शिष्यो हि ब्रह्मणो यावद् ज्ञानं शक्यं ततोऽभिव्यक्त्य स्पृह्यमाणो ब्रह्म अतिवेशमिच्छति । तदतिवेशत्वं मुक्त्वैत्युक्तं भवति ।—इति । प्रथं हि मोक्षसाधनं परदेवताज्ञानमिच्छति । तत्र अनिज्ञानेच्छां विमुच्य बन्धता भवन्तीत्युक्ते अनिज्ञातुमशक्यमिति ज्ञानवैलक्षण्यो वाच्यः । अन्यथा ज्ञानेच्छा-परिलान्घनात्त्रेण मुक्त्यपनुत्पत्तेः । तत्र अतिज्ञातुमशक्यत्वस्य 'धोत्रस्य धोत्रं मित्वादितैव खल्वेव ज्ञानार्थधातुमात्रमुत्तरत्रापेक्षते । सम्भवति च तादृशेच्छापरिलान्घनत्वं ज्ञानस्य । 'भाष्यन्तरमभावः' इति न्यायात् । तस्मात् सुदूकं 'अतिमुच्य ज्ञात्वा' इतीति ॥ २ ॥

पूर्वार्थमात्रमकारयति—तदेवेति । धोत्रस्य धोत्रमित्यादिनोक्तं धुरायनधीनप्रकाश-त्वमेवेत्यर्थः । न तत्र यक्षधुरिच्छति । "न सन्देहो निष्ठति ह्यमस्य न यक्षुषा पश्यति कथनैनाम्" । न वाक् । यक्षुराचार्यस्य वागेव न गच्छति चेत् धोत्रः शिष्यस्य धोत्रं कथं गमिष्यति । नो मनः नैव मनः । यक्षुरादिषु अस्माकं किञ्चित् स्वातन्त्र्यमस्तीति । निमीक-

न तत्र चक्षुरिच्छति न वाग्गच्छति नो मनः ।

न विद्मो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यात् ॥ ३ ॥

तदेव प्रपद्यति—न तत्रेति । तर्हि तत् कथमुपदेष्टव्यमित्युक्ताह—न विद्मो न विजानीम इति । किं तदिति पृष्ट आचार्यः नान्तरिन्द्रियेण न बहिरिन्द्रियेण ज्ञेयं तदित्येव तदुपदिशेत् ॥ ३ ॥

अन्यदेव तद् विदितादथो अविदितादधि ।

इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद् व्याचक्षिरे ॥ ४ ॥

ननु सर्वात्मना तस्य ज्ञानाविषयत्वे तुच्छत्वं स्यात्, ब्रह्मजिज्ञासया गुरुपसद-

नोन्मीलनादिकरणात् । एतान्येव न गच्छन्ति । किमुत मनः यदेवमात्मनस्ति—‘मनसो वशे सर्वमिदं बभूव । नान्यस्य मनो वशमन्विष्य’ इति । यद्वा नो मनः नापि मनः । ‘यतो वाचो निर्वर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह’ इति प्रसिद्धाशक्तिवत् । एषामिन्द्रियाणामान्यायनेन प्राणस्य ज्ञानसाधनत्वम् । न च तदधीनस्वरूपप्रवृत्तिरयं तद्विषये चक्षुरादीनां असतीमदबोधनशक्ति-मुत्पादयितुमलम् । इति पूर्वोक्तमिह किञ्चित्प्रपञ्चितम् ।

उत्तरार्धमद्वारयति - तर्हि । नान्तरित्वादि । ज्ञानार्थकथानुद्ध्योपादानादिन्द्रियभेदः । विजानीम इत्युपसर्गेण वैशद्यावगमात् बहिरिन्द्रियकरणता । उत्तमपुरुषपरित्यागेन सर्वमाधारण्य-मज्ञानस्य वक्तुं क्षेममिति । एतत् यथा यादृशं तत् न विद्मो न विजानीमः । इतीत्युक्त्याहार्यम् । एवमुपदिशेदिति योजनीयमिति भावः ।

३. ‘न तत्र चक्षुरादिकं गच्छति । तथा सति एतद् ब्रह्म यथा येन प्रकारेण अनुशिष्यात् यः पश्चिदाचार्य उपदिशेत् तं प्रसरं न विद्मः सामान्यतोऽपि न जानीमहे न विजानीमः नैव तु विशेषतो जानीमः ।’ इत्यपि योजना सम्भवति । निर्विण्णाय उपसन्नाय शिष्याय तदुपदेशः सर्वथा न शक्य इत्यागततोऽपि कथनमनुचितमिति, अनुपदं स्वं प्रति स्वाचर्यैस्तदुपदेशः कृत इति वक्ष्यमाणतया तद्विरुद्धं सर्वथा उपदेशाशक्यत्वकथनमिति च मन्यमानेन तु योजनान्तरमाश्रितम् ॥ ३ ॥

४. नन्विति । अयं भावः । चक्षुरविषयत्वात् प्रत्यक्षं तावन्नास्ति । तत्प्रतिनियतस्य कस्य-चिद्विद्वत्स्य प्रत्यक्षतोऽदृष्टत्वादनुमानमपि नास्ति । दृक्श्रोत्रादिवत्त्वात् शब्दप्रमाणसम्भवोऽपि निरस्तः । तथा च प्रमाणसामान्यविरहे तस्य शशशृङ्गायमाणत्वं । एवं सति ‘अनुशिष्यात्’ इति तस्य य उपदेश उक्तः स कथं घटेत । न हि तुच्छं निमग्नं किञ्चित् प्रेक्षावानुपदेष्टुं प्रवर्तते श्रोता वा श्रोतुमिति । तेषामिति । अस्य वाचमित्युत्तरत्रान्वयः । ‘इति शुश्रुम’ इति मन्त्र-स्य इतिशब्दस्य ‘इतीमां वाचम्’ इत्यर्थ इति भावः । सर्वात्मनेति । विदितादिनि भूतकाल-प्रत्ययेन विदित्रित्यायाः परिसमाप्तियोतनात् इतः परं वेदितव्यं किञ्चिदपि नावशिष्यत इति प्रतीयते । तेन सर्वात्मनेत्येतद्व्यामः । अपीति । मन्त्र एतदश्रवणेऽपि एकवाक्योपादानन्यायेन-समुच्चयप्रतीतिर्भवतीति भावः । सर्वात्मनेति । अविदितादिति निषेधः न कलजमित्यादिर्यथ,

नादिकञ्च न स्यादित्यत्राह—अन्यदेव तदिति । ये अस्माकं पूर्वे गुरवः ब्रह्म
उपादिशन् तेषां, 'सर्वात्मना विदिताऽपि विलक्षणम् । सर्वात्मना अविदिताऽपि
विलक्षणम् । एवरूपं ब्रह्म' इतीदृशीं वाचं वयं श्रुतवन्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ५ ॥

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥

यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षुषि पश्यति ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥

बलमसौऽपि तद्वक्षणादि निषेधाति तथाऽलमसौऽपि वेदनं निषेधतीति भावः । बाधिततदवि-
तम्मादधिकम् । तत्र नान्तर्भवति । अतिरिक्तं अन्यद्विलक्षणमिति पर्यवसितम् । अविदन्तु भेदानिर्देशा-
दित्यत्र 'अधिकम् अर्थान्तरभूतं ब्रह्म' इति श्रीमद्भाष्यम् । इदमनादधेयम् । श्रोत्रादिमिर-
प्रकाश्यं ब्रह्मेति ज्ञात्वाऽऽमृता भवन्तीति प्रपूर्वमन्त्रे उक्तम् । ऐरन्ध्रस्य ब्रह्मणः कथं ज्ञानम् । न
हि धर्मिणि सदैवाऽऽज्ञाते तस्य श्रोत्राय प्रकाश्यत्वरूपमदत्तया ज्ञानं दत्त इत्यादिवाक्यां 'अस्ति ब्रह्म ।
तत्र मनसो नापि चक्षुरादौ चरीभूतमिहाचार्योपदेशान् तत्तन्मायमिति पूर्वमन्त्रे उक्तम् ।
आचार्यस्यापि चक्षुराद्यगोचरत्वात् कथं तदज्ञानमिति शङ्कायां चक्षुरादिजनितविशदज्ञानविरहेऽपि
उपदेशान्तरमप्यत्रा अविशदज्ञानं भवत्येवेत्यत्रोक्तमिति ॥ ४ ॥

५-९ एतदेवेति । अस्मादिन्द्रियागोचरत्वं उपदेशजन्यविशिष्टज्ञानगोचरत्वमित्यर्थद्वयमुक्तम् ।
तदुभयं प्रत्ययनीत्यर्थः । तत्र एतत्तत्पक्षेण प्रथमस्य प्रथमम् । पञ्चानामपि मन्त्राणामर्थमाह
वागादिमिरिति । अत्रादयमिति । अनभ्युदितमिति भूतवाचना कर्मप्रत्ययेन वा, न मनुते न
पश्यतीत्यादिवर्तमानार्थकर्तृप्रत्ययेन वा न वक्षिद् दिशेष्ट । सर्वत्र तत्तद्व्यापारागोचरत्वं
विवक्षितमिति भावः । इदमितीति । इदमेः प्रत्यक्षगतमर्थः । न च वैधित्यं ब्रह्मेत्युपासमानं
प्रत्यक्षदृष्टमास्ति । तस्मात् इतिशब्दमप्याह तत्र प्रकृतपेक्षितः उक्ततथायमर्थो वाच्य इति भावः ।
तद् ब्रह्मेति । नेदमित्यत्र इदंशब्दः यच्छब्दप्रतिनिर्देश इति भावः । नेत्यर्थ इति । इदं ब्रह्म
न विद्वीति यद्यप्यनुपक्षेण योजना भवति तथाऽपि अयमेन्द्रार्थः पर्यवसाने वाच्य इति भावः ।
वागादिमिरित्यादिपदसूचितं युगधनमन्त्रस्य कव्याख्यानं विशदीकुर्वन्नाह एवमिति । चक्षुर्मन्त्र-
मात्रे कव्यं ब्रह्मं प्रतीकं गृह्यति यदिति । अत्र 'पश्यन्तीत्यर्थः' इत्येवं दृश्यमाने पाठे औचित्यं
नास्ति । 'दृश्यन्ते' इति व्याख्यातान्तरे दृश्यते । तद्युक्तम् । पूर्वोत्तरेति । येन प्रयोजनकर्त्री
हेतुना जनः चक्षुषि स्वदेयानि पश्यति जानाति साङ्ख्य रूपाग्रहणार्थं धर्मेयात् इति कथञ्चिद्
योजनसम्भवेऽपि पूर्वमन्त्रद्वये उत्तरमन्त्रद्वये च कर्मणि प्रयोगस्तैव दर्शनात् तदनुगुण्येन दृश्यन्त
इत्येव युक्तमिति । प्रायमन्त्रमात्रे च कव्यं किञ्चिदाह यत्रेति । 'प्रतीकमित्यर्थः' इति पाठो

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥
यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ९ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति—यद्वाचाऽनभ्युदितमिति । वागादिभिर्बुधप्रकाशं स्वयं
वागादीन्द्रियप्रकाशकं च यत् तदेव ब्रह्म जानीहि । यद्वस्तु इदमिति इदङ्कारगोचर-
तया हस्तामलकवत्सुविदिततया उपासते जनाः तद् ब्रह्म नेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ।

यच्चक्षुषेति । पश्यति पश्यन्तीत्यर्थः (१) । पूर्वोत्तरानुगुण्यात् ।
यत्प्राणेनेति । प्रणीयते प्रणीतमित्यर्थः (१) ॥ ५-९ ॥

इति प्रथमः खण्डः ।

दृश्यते । अत्र प्राणविशेषणत्वाद्भिन्नमनुपपन्नमित्यसन्दिग्धम् । एवमर्धकरणे पूर्वानुगुण्यं हेतुतया
दिवक्षितमित्यसन्दिग्धम् । मतं श्रुतमिति निष्ठान्ततया भ्रवणात् अत्रापि तथात्वं पूर्वानुगुणमिति ।
एवं चेत् चक्षुर्मेन्द्रमात्रे 'दृष्टानीत्यर्थः' इति पाठेन भाव्यम् । न च येन वागभ्युद्यत इति
आख्यातस्यैव भ्रवणान् निष्ठानियमो नास्तीति दाच्यम् । वाङ्मन्त्रवर्जमेव तन्नियमात् । पञ्चसु हि
मन्त्रेषु प्रथमपादे प्रथममन्त्रमात्रे अनभ्युदितमिति कर्मणि निष्ठा । अन्यत्र सर्वत्र मनुते पश्यति
शृणोति प्राणिति इति कर्त्राख्यातम् । एवं द्वितीयपादेऽपि प्रथममन्त्रे अभ्युद्यत इति आख्यातम् ।
अन्यत्र सर्वत्र निष्ठेति नियम उचित इति । यद्वा पूर्वानुगुण्यं न निष्ठाविषयम् । अपितु प्रथमपादे
यो धातुः प्रयुक्तः स एव द्वितीयपादे इति धातुविषयम् । अयं नियमः पूर्वेषु चतुर्ष्वपि मन्त्रेषु
दृश्यते । अत्र पुनः प्रथमपादे प्राणितीति अनधातुः । द्वितीयपादे तु प्रणीयत इति धात्वन्तरं
प्रयुक्तमिति तस्य नियमस्य भङ्गः । एतत्समाधितया किञ्चिदत्र भाष्यकृता दिवक्षितमिति भाति ।
'प्राणित इत्यर्थः' इति पाठेन भाव्यम् । प्राणिति । अत्र णिचि प्राणयतिः ततः कर्मयकि
प्राप्यते । अत्र दरेणियमिद्विद्वत् स्थाने इयूकरणे प्राणियते इति भवति । तत्र आग्रस्य ह्रस्वः
इकारस्य दीर्घध्व । रार्द्धमेमं व्यत्ययं कृत्वा प्राण्यत इत्यस्य स्थाने प्रणीयत इति
प्रयुक्तम् । न त्वत्र 'येन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः' इति पूर्वोक्तानुगुणार्थत्वेऽपि 'णीन् प्राणे'
इत्येष धातुः कर्मणि प्रयुक्त इति भावः ।

इदमत्राभिप्रेतम् । शब्दस्वरूपमात्रपरामर्शं यद्यप्येवमनियम इव सोऽपि च समाधेय इव
भाति तथायस्यैव किञ्चिदत्र वेदपुरुरूपस्याभिप्रायः । अनभ्युदितमिति पूर्वोक्तलेऽभिप्रेतभाव
उक्तः । वर्तमानेऽपि स दिवक्षित एव । मनुत ह्यस्मादना वर्तमाने मननायभाव उच्यते ।
पूर्वोक्तलेऽपि स दिवक्षितः । न च एकैकत्र युगात्तत्कालद्वयबोधनं शक्यम् । तेन एकत्र
भूतकालस्योक्तिः । अथर्व वर्तमानस्य । उभयमुभयलोकं वेदितव्यम् । एवमनभ्युदितमिति कर्म-
प्राधान्यं तस्य स्वरूपतोऽभिप्रेतनानर्हत्वात्स्यामनाय । न मनुत इति कर्तृप्राधान्यं अस्माकं

तन्मननराफिराहिलख्यानाय । इत्यमेव द्वितीयादेष्वपि अभ्युद्यते पश्यति प्रणयते इत्यत्र मतं धृतमित्यत्र च कलट्टयमनुगन्धेयम् । अत्र सर्वत्र कर्मप्राधान्यं सर्वथा तदुपवर्तित्वद्व्यापनाय । येन चक्षुषि पश्यतीति कर्तृप्रत्ययः प्रतीयमानं जीवस्तेन्द्रियनियन्तृत्वमपि तदधीनमिति ख्यापनाय । प्रथमादस्थेषु निषेधेषु चापि न बहुवचनं, इयति श्रृङ्गाण्डे यस्य कस्यापि पुरुरस्य या कश्चिदेकपीन्द्रियव्याप्तिर्न तत्प्रत्ययसमर्पणं प्रायेण । द्वितीयपारस्थेषु विधिषु चक्षुषीणि बहुवचनं सर्वत्र धन्वयाहं काल्पन्येन तयपुरुरसम्यग्धनां सर्वेषामिन्द्रियाणां तदधीनत्वपरम् । एवमेव आहुरिति मनोमन्त्रमात्रे धृतमपि सर्वत्र सम्यग्वाहं अत्रोच्यमानेऽर्थे सर्वेषामानायाणां सम्प्रतिशक्तिमूचकमिति । 'बाणदिभिर्बद्धप्रकाश्यं स्वयं बाणदीन्द्रियप्रसक्तं च यत् तत्रैव ब्रह्म जानाह' इति परिमितगम्भीराणि भाष्यपदानि सर्वमिदमभिव्यञ्जयन्ति ।

धोत्रस्य धोत्रमित्यत्र धोत्राद्यप्रत्ययत्वं धोत्रादिप्रत्ययकथं चाभिसंहितम् । तत्र अप्रत्ययत्वमात्रं 'न तत्र चक्षुरिति कण्ठोक्तया स्फुटीकृतमिति तत्र विधित्प्रत्ययनम् । अत्र तु तदुभयस्यापि कण्ठोक्तया स्फुटीकरणम् 'न चक्षुर्गच्छति । न बाग्नाच्छति' इतिवरं चक्षुरादीनां कर्तृत्वमवृत्त्वा 'मनसा न मनुते । चक्षुषा न पश्यति' इति जीवं कर्तारं कृत्वा, यतमानोऽप्यर्थं न शक्नोति प्रहृतुमिति ज्ञापनात् सम्यक् प्रपञ्चनम् ।

तदेव ब्रह्मेति पर्याप्ति 'त्वं विद्धी'लभिप्रायविशेषगर्भम् । ब्रह्मणोऽतिवन्दनेच्छया योऽनि-
मात्रं विपण्णोऽसि स त्वं तमशक्त्याभिनिवेशं मुचेति । तदेवेत्येवमस्य विवरणं नैदमित्यादि । 'अयमाचार्यो न तदयादद वेति । अन्ये केचन तदभिज्ञाः सन्ति । ते तदुद्देश्यन्ती'ति त्वया न मन्तव्यामिति भावः । ननु सन्ति केचित् ये विदितं ब्रह्मेति वदन्ति । न ते वदन्तः । स्वयं तदुपासनम् । प्रतारका हि वाचा केवलं वदेयुः । न तु कर्मणा कुर्युः । ते तदुद्देश्यन्तीति च न भन्तव्यम् । तेषामाप्तत्वेऽपि दस्तुत्वभावेन तदुद्देशनासम्भवेति शङ्का । विदितत्वाभिमानस्य भ्रान्तिमात्रमूलत्वादिति उपसिप्रयोगमिप्रायः । उत्तरार्धस्य पञ्चकृतः पाठः 'ब्रह्मत्स सोम्य' इत्यभिव्यञ्जनार्थः ।

अत्र मनआदीनां पद्यानां मन्त्रभेदेन क्रमभेद एवं दृश्यते—

१. मनः	प्राणः	वाक्	चक्षुः	धोत्रम्	१. मन्त्रे
२. धोत्रम्	मनः	वाक्	प्राणः	चक्षुः	२. "
३. चक्षुः	वाक्	मनः	—	—	३. "
४. वाक्	मनः	चक्षुः	धोत्रम्	प्राणः	४-९. "

किमत्र किमपि नियामक्रमस्ति उत नेति युक्तमन्येषणम् । विचारपरः शिष्यः तत्र करणतया प्राधान्यं कृत्वा मनसः प्रथमनिर्देशमकरोत् । उपसरेण शिष्येण गुरुणादिप्रत्ययस्य धोत्रेणैव प्राधान्यत्वात् गुरुदत्तराममे तदेव प्रधानीचकार । अनन्तरं चाधुपप्रत्ययमूलत्वात् सर्वेषां प्रमाणान्तराणां चक्षुःप्राधान्यम् । ततः परं 'इति शुश्रुम धीराणाम्' इति गुरुदेशस्योपस्थितत्वात् वाक्प्राधान्यीकरणमिति शक्यं वक्तुम् । प्रधानप्रतिपाद्यार्थनिर्णयं प्रत्यनन्युपयोगित्वेन तु मन्त्रसंक्षेप-
परं भाष्यकृद्भेदेन विधेषु विधेषु दर्शने दीयते । अत एव मन्त्रे त्वं विदिति प्रयुक्तत्वापि युष्मदोऽत्र अप्रवृत्तिमिति वेदितव्यम् ।

इतिप्रथमतण्डाचिन्तना ।

(२)

हरिः ओम् । यद्दि मन्यसे सुवेदेति दध्रमेवापि नूनं त्वं वेत्थ

ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं यदस्य देवेषु ।

अथ नु मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥ १ ॥

शिष्यं प्रत्याह—यदि मन्यस इति । अहं ब्रह्मस्वरूपं सुष्ठु वेद इति यदि मन्यसे न तत्तथा । अस्य ब्रह्मणः इह लोके यदपि रूपं त्वं वेत्थ तन्नूनं दध्रमेव अल्पमेव । देवेषु यद्रूपं त्वं वेत्थ तदपि । त्वया ज्ञातं सर्वं ब्रह्मणो रूपमल्पमेव । न सर्वं ब्रह्मरूपं त्वया ज्ञातम् । अतः परमेव ते विचार्यम् । नातः पूर्वं सम्यग्-
चारितमित्यर्थः । एतद्वाक्यं श्रुत्वा सम्यग्विचार्य शिष्य आह—मन्ये विदितमिति ।
अहं विदितमेव मन्ये ॥ १ ॥

१. एवमिन्द्रियागोचरत्वं प्रपञ्चितम् । अवेदानीं उपदेशाधीनकिञ्चिद्ब्रह्मणोचरत्वं तादृशज्ञान-
स्वरूपनिर्माणेन प्रपञ्चयतीत्यभिप्रेत्य खण्डान्तरम्भवतारयति—शिष्यमिति । गुरुरेव भाषते ।
खण्डमेदात् अन्यः कश्चिदिति मन्त्रिर्न कार्येति भावः । ब्रह्मेति । ब्रह्मणो रूपमित्युपरिस्थितमत्राद्या-
कृत्यते । सुवेदेत्यस्य कर्माकाङ्क्षितत्वात् । दध्रमेवेत्यादिना वक्ष्यमाणस्य ज्ञातृरूपाल्पत्वस्य यत्र हेतु-
त्वेनाल्पस्य वाच्यः तत्पूरयति न तत्तथेति । त्वम्पदद्वयं यत्पदद्वयं शस्त्रपदद्वयं चास्ति ।
तदत्र स्फुटप्रतिपत्त्यै वाक्यद्वयकल्पनमुचितम् । तत्र देवेष्ट्विति द्वितीयवाक्यमात्रान्वयि ।
तत्स्थाने 'इह लोके' इति प्रथमवाक्येऽप्याहार्यम् । पदान्तराभ्यावर्तनीयानीत्यभिप्रेत्य प्रथमवाक्य-
मन्यवक्रमेण दर्शयति - अस्येति । दध्रमिति । ब्रह्मणे दहमिति पाठः । 'इमामगृभ्यन्'
इत्यादाविव हकारस्थान एव भकारसत्त्वात् अर्धमेवो नास्ति । दहं दहरमिलन्यत्र पठ्यते ।
तदधीति । 'नूनं दध्रमेव' इत्यनुपज्ज द्वितीयवाक्यमिह समाप्यते । वाक्यद्वयफलितमाह—
त्वयेति । ततोऽपि पर्यवसितमाह—नेति । नु इति निरर्थम् । एवकारो मित्रव्यमः । एतदर्थ-
विवरणं नात इति । विदितमेवेति । 'मन्ये' इति तादृशमोक्तिलब्धमवधारणम् । आदौ
मन्यस इति मन्यसिः शिष्यवर्तकः प्रयुक्त इत्यत्रापि तत्कर्तृत्वमुचितम् । उत्तमप्रवणाच्च
गिष्यस्येवमुक्तिरिति भावः । अनन्तरमन्त्रेऽप्येवं ब्रथ्यम् । "यदि मन्यसे सुवेदेति त्वं नूनं
दध्रमेव ब्रह्मणो रूपं वेत्थ" इति वाक्यसमाप्तिः । विशेषं कथनं वक्तुं उक्तमेवानुवृत्ते यदस्य त्वमित्यनेन
वाक्येन । "अस्य ब्रह्मणो यद्रूपं त्वं मन्यसे सुवेदेति तन्नूनं दध्रमेव वेत्थे"ति अपेक्षि-
तपदानुपपत्तेः पूरणीयम् । वाक्यान्तरं यदस्य देवेष्ट्विति । अस्य यद्रूपं देवेषु कश्चिन्मन्यते
सुवेदेति सोऽपि तन्नूनं दध्रमेव वेदेति अनुपपत्तेः यथोचितप्रतिपरिणामेन च योज्यम् । देवा अपि
यथेतदल्पमेव विदुः किमु दक्षव्यं त्वमल्पमेव वेत्थेति । इति विशेष उक्तो भवति । इत्येवमपि
व्याख्यानं क्रामं युक्तम् । अथापि 'यदि मन्यसे' इत्यत आरभ्य 'देवेषु इत्येवमपि अविच्छेदेन
एकया ब्रह्मणे पाठदर्शनात् भाष्ययोजनैव ज्यायसीति भाति ॥ १ ॥ -

नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ।

यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥ २ ॥

कथमित्यत्राह—नाहं मन्ये इति । अहं सन्यग्वेदेत्यपि न मन्ये । न वेदेत्यपि न । अपितु वेदैव । ततश्च काल्पन्येनाज्ञातत्वश्चास्ति । किञ्चिद्ज्ञातत्वमप्यस्तीत्यर्थः । यो नस्तद्वेदेति । नः अस्माकं ब्रह्मचारिणां मन्ये तत् 'नो न वेदेति वेद च' इति निर्दिष्टं तदर्थतत्त्वं यो वेद सः तद् ब्रह्म वेदेत्यर्थः ॥ २ ॥

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।

अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥ ३ ॥

२. कथमिति । केन प्रकारेण विदितमित्यर्थः । आहेति । शिष्यः । पूर्वार्धे वाक्यत्रयम् । तत्र प्रथमपाद एकं वाक्यम् । 'नोनवेदेति' इति द्वितीयम् । तदाह नेति । मन्ये इति शेषः । 'वेद च' इति तृतीयम् । तदाह अपिस्त्विति । इदं पूर्वार्धे अपिवाक्यार्थे अर्थलक्ष्यम् । चकार एकार्थः । फलितमाह ततवेति । मन्यदेव तद्विदितादित्यादिना यदुपादिष्टं तत्सुगृहीतमिति भावः । ब्रह्मचारिणामिति । सत्रक्षेत्रान्यत्र पाठः । न परं अहं अपि तु मम सखायोऽपि भगवतो ऽनुग्रहादिदं विदन्तीति शिष्यस्य विवक्षिताम् । मन्ये तदिति । यदिति युक्तं पठितुम् । उत्तरत्र "निर्दिष्टमर्थतत्त्वं" इति वा । "अस्माकं मन्ये यः तद् ब्रह्म वेद, स तद् ब्रह्म 'नो न वेद न वेदेति न' इति अनेन प्रकारेण वेद । ततः वेदैव" इत्यप्यत्र योजनं सूच्यम् ॥ २ ॥

३. यस्येति । ननु कस्येदं वाक्यम्—गुरोः शिष्यस्य वा । नानयोरेकतरस्यापि । कस्य तर्हि । साक्षाद् वेदपुरुषस्य । कथम् । अन्यलिङ्गामावेतस्य स्वतः प्राप्तेः । भाष्यकारस्य तु इदं स्पष्टमवदत्तः अयमभिप्रायो भवितुमर्हति । सर्वमिदं 'उपनिषदं भो ब्रूहि' इति चतुर्थखण्डे शिष्यवाक्यावधि आचार्यस्यैव वाक्यमिति युक्तम् । न च 'मन्ये विदितं, नाहं मन्ये' इत्याभ्यामाचार्यवाक्यप्रकरणविच्छेदः । अत्रोभयत्र मन्यन्ते शिष्यकर्तृकत्वनिर्वन्धविरहान् । "यदि त्वं सुवेदेति मन्यसे त्वया विदितं तद् ब्रह्मरूपं वस्तुतत्त्वाऽल्पमेव । अतः ते विदितं वेदनं विदितत्वचनं वा भीमांसमेव विचार्यमेव अविश्वसनीयमेव मन्ये । अहं आचार्यपदे कर्तमानोऽपि सुवेदेति न मन्ये । आचार्याणामस्माकं मन्ये यस्तद् वेद सोऽन्योऽपि 'न वेदेति न' इत्येव तद्वेद न तु 'सुवेद' इति" इत्याचार्यवाक्यतयैव सुसद्वत्त्वात् । इति । वस्तुतस्तु ब्राह्मणे अत्र पाठः 'मन्येऽविदितम्' इति । तेन "विचार्यमेव तत्र यस्मात्तत्र अविदितं ब्रह्म अहं मन्ये" इत्याचार्यवाक्यतयैव योजना न्याय्या । "अथ ते अविदितं तत्र भीमांसमेव मन्ये" इत्युपक्रमत एव वा एकवाक्यता । भवन्तः कथं मन्यन्त इति शिष्यस्य प्रश्नं सम्भाव्य आह नाहं मन्ये इत्युत्तरमन्त्रसद्वतिरतिशोभना ।

यस्यामतमिति । यः परिच्छिन्नत्वेन ब्रह्म न मनुते स ब्रह्म मनुते । यस्तु परिच्छिन्नत्वेन ब्रह्म मनुते स तु न जानातीत्यर्थः । अविज्ञातमिति । ब्रह्म एतावदिति परिच्छेदज्ञानवता ब्रह्म अविज्ञातं भवति । परिच्छिन्नत्वज्ञानशून्यानां ब्रह्म विज्ञातं भवतीत्यर्थः । उक्तञ्च भगवता भाष्यकृता—

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति ब्रह्मणोऽनन्तस्यापरिमित-
गुणस्य वाङ्मनसयोरेतावदिति परिच्छेदायोग्यत्वश्रवणेन ब्रह्मेतावदिति
परिच्छेदज्ञानवता ब्रह्माविज्ञातममतमित्युक्तम् । अपरिच्छिन्नत्वाद्
ब्रह्मणः । अन्यथा 'यस्यामतं तस्य मतम्' 'विज्ञातमविजानताम्'
इति तत्रैव मतत्वविज्ञातत्ववचनं विरुध्येत ।

इति । ततश्चाविज्ञातत्वादिवचनं कात्स्न्येन ज्ञानाविषयत्वपरम् । न तु सर्वात्मना
ज्ञानागोचरत्वपरमिति द्रष्टव्यम् । तथा हि सति 'ब्रह्मविदामोति परम्' 'तमेव
विदित्वाऽति मृत्युमेति' इत्यादिशास्त्राणामसङ्गतार्थत्वप्रसङ्गात् वेदान्तानां नैरर्थक्य-
प्रसङ्गाच्च ॥ ३ ॥

यस्येति कर्तरि पठ्यते । यत्कर्तृकमननाविषयः तत्कर्तृकमननाविषयः इति बाधितम् । तेन
अमतमित्यत्र धात्वर्थे परिच्छिन्नत्वप्रकारकत्वं विशेषणं देयम् । तदाह य इत्यादि । मतं यस्ये-
त्येतद् व्याचष्टे यस्त्विति । पूर्ववद् विरोधपरिहारायाह परीति । यद्यपि अहं ब्रह्म सुवेद । परि-
पूर्णं ब्रह्म अहं मन्ये इत्येव अज्ञो मनुते न तु परिच्छिन्नं ब्रह्मेति तथापि मया वेदितुं भन्तुं
शक्यमिति या तस्य मतिः सैव परिच्छिन्नत्वमतिरिति भावः । एवमुत्तरम् । अस्या उपनिषदो
यः प्रधानप्रतिपाद्योर्थः कात्स्न्येन वेदितुमशक्यं ब्रह्मेत्येवंरूप एतन्मन्त्रद्वये स्पष्टतरमुक्तः तस्य
धारीरके उद्धारं दर्शयति उक्तं चेति । अमतमित्युक्तमिति । 'न वेद सः' इति सामान्यवाच्यमपि
विदयानुः प्रहरणान्मनने वर्तते । कर्तृलक्षणे सत्यपि पूर्वोत्तरानुगुण्यात् 'तस्याविदितं तस्यामतम्'
इत्येव स्थितं वेदितव्यमित्यभिप्रायः । भाष्यग्रन्थस्य प्रकृतं उपयोगमाह ततश्चेति । अविज्ञात-
त्वादीत्यादिना अमतत्वग्रहणम् । असङ्गतेति । ब्रह्मवर्मवत्त्वस्य वेदनेऽभावादनन्वयोऽसङ्गतिः ।
वेदनाभावे तत्साध्यपरमपुरुषार्थालाभान्नैरर्थक्यम् ।

इति शुभ्रमेति प्राक्प्रस्तुतश्रवणात्मकज्ञानं सुवेदेत्येवंरूपं न भवति । न वेदेति नेत्येवं-
रूपं तु भवति । इति पूर्वमन्त्रेणोक्तम् । अथ मनननिदिध्यासनात्मके अपि ज्ञाने तादृशे इत्यास्मिन्
मन्त्रे उक्तमिति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति

न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ।

भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः

प्रेत्यास्माह्लोकादमृता भवन्ति ॥ ५ ॥

सादृशब्रह्मज्ञाने त्वरामुत्पादयति—इह चेदवेदीदिति । इहैव जन्मनि ब्रह्म
ज्ञतिवांश्चेत् अथ समनन्तरमेव अस्ति सन् भवति सत्यः (—त्यम्) । ज्ञानाभावे
आत्मनोऽसत्ता भवति । ‘असत्तेव स भवति । असद् ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति
ब्रह्मेति चेद् वेद सन्तमेनं ततो विदुः’ इति श्रुत्यनुरोधादिति द्रष्टव्यम् । भूतेषु
भूतेषु सर्वभूतस्थं परमात्मानं प्रज्ञाशालिनः स्वेतरसमस्तविलक्षणत्वेन निर्यार्य
अस्माह्लोकाद्विचिरादिमार्गेण परमात्मानं प्राप्य मुक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति द्वितीयः खण्डः

५. त्वरां विलम्बाक्षमत्वम् । आसक्त्यतिशयस्यां धर्मां वा । प्रकरणाङ्गत्वे कर्मकारकमाह
ब्रह्मेति । सत्य इत्यन्विक्तोऽपपाठः । वसत्तेति । अस्तिप्रतियोगितया निर्देशान् विनष्टिरित्य-
सत्तोच्यत इति भावः । विचित्येत्यस्यापेक्षितं कर्म भूतोष्वित्यतः परं स्थितमिति पूरयित्वा
लज्जव्यमित्यभिप्रेत्याह सर्वेति । वीप्साप्योऽयम् । प्रतिभूतं जीवस्यापि विद्यमानत्वादाह परमेति ।
प्रकरणिकस्य ब्रह्मणः भूतान्तर्गतित्वप्रतीतियत्नेन आत्मत्वेनोपस्थितिः । ब्रह्मेति । विचित्य धीरा
इति श्रुतक्रमे सत्यपि विवेक एव धैर्यस्यापयोग्यद्वार्थं क्रममाश्रित्य प्रथमं धीरपदार्थं उक्तः ।
पुनरुच्यत विचिती प्रज्ञाने इत्यस्मादतोऽर्थेऽपि विचित्येति रूपमित्यभिप्रायेण तदर्थमाह स्येति ।
विचित्येति ब्राह्मणपाठः । शास्त्रान्तराधिकरणन्यायेनापेक्षितं सर्वेनन्यतो ब्राह्मणित्याशयेनाह
विचिरादिनेति । ब्रह्मणा ऐक्यं न मुक्तानामिति ज्ञापयन्नाह परमेति ।

कृतज्ञानं चेद् दुर्लभं किमल्पज्ञानेनैतदेवमादायीन्ये असत्प्रायता भवेदित्यनेन प्रकारेण
ब्रह्मज्ञाने त्वरा पूर्वार्धेनोत्पादिता । ब्रह्मस्वरूपादेरप्रत्यक्षत्वंऽपि प्रत्यक्षान्यवगतसमस्तवस्तु-
विलक्षणतया तदज्ञानं भवत्येवेति सादृशज्ञानेनैव मुक्तिरवश्यम्भादिनीति चानेन प्रकारेणोत्तरार्धेन ।

इति द्वितीयखण्डचिन्तना ।

(३)

हरिः ओम् । ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये । तस्य ह ब्रह्मणो विजये
देवा अमहीयन्त । त ऐक्षन्तास्माकमेवायं विजयः ।
अस्माकमेवायं महिमेति ॥ १ ॥

आत्मना विन्दते वीर्यमित्युक्तार्थे आख्यायिकामाह—ब्रह्म ह देवेभ्यो
विजिग्ये । परमात्मा देवानामनुग्रहार्थमसुरादीन् शत्रून् विजितवान् । तस्य हेति ।
ब्रह्मकर्तृकविजये सति देवाः पूजिता अभवन् । त ऐक्षन्तेति । देवाः अयमसुर-
विजयो ऽस्मात्कर्तृक एव तदनुकूलसामर्थ्यादिकमप्यस्मादीयमेवेत्यमन्यन्त ॥ १ ॥

तद्वैपां विजज्ञौ । तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव ।

तन्न व्यजानन्त किमिदं यक्षमिति ॥ २ ॥

तद्वैपामिति । तादृशं तेषामभिमानं परमात्मा ज्ञातवानित्यर्थः । तेभ्यो हेति ।
तेषां देवानामनुग्रहार्थं तद् ब्रह्म यक्षरूपं प्रादुर्भूतम् । तच्चेति । एतद्यक्षस्वरूपं
विगमिति ते देवा न व्यजानन्त न ज्ञातवन्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

तेऽग्निमधुचन् जातवेद एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति ।

तथेति ॥ ३ ॥

तदभ्यद्रवत् । तमभ्यवदत् कोऽसीति । अग्निर्वा अहमसीत्य-
ब्रवीज्जातवेदा या अहमसीति ॥ ४ ॥

१. आहेति । आचार्यः । विजिग्य इति । आचारमात्रत्वेन तैः कृतं किमपि दानं होमं वा
परिपूर्णं स्वाराधनं भत्वा तान् निमित्तमात्रं कृत्वा इयमित्यतीति नृपुंसशक्त्या महतीं शत्रुसेनां
व्यजयत् । तत्तु न कश्चिद् देवेष्वबुध्यत । तेन देवाः एव पूजिता । यथासथा पूजा अभियुक्त
तथातथा तेषामात्मनि बहुमानोऽवर्धत । पूजनाद्वीकरो विकल्पनं च सर्वसमक्षमिति छिट्ठो
लट्कार्यविवेकः । ऐक्षन्तेत्यस्य विवरणं भाष्येऽमन्यन्तेति ॥ १ ॥

२. मूले 'विजज्ञौ' 'नादुर्बभूव' । कश्चित् तद्वा इदं वा वेद । शब्दिति किमप्यग्रे दृश्ये ।
भाष्ये अभिमानमिति । तदित्यनेन ऐक्षन्तेत्यस्यार्थः ईक्षणं पराभ्युपगच्छते ईक्षणं च अभिमान एवेति
भावः । परमात्मेति । पूर्वं ब्रह्म च प्रस्तुतम् । देवाश्च । तन्न देवानां एवामिति दृष्टशुभादलात्
विजज्ञावित्यत्र यद्वा ब्रह्मैव । एकवचनाच्च तथेति ॥ २ ॥

३-४. त इति । मीत्युत्कम्पावसन्नसर्वगात्रा देवाः । जातवेद इति । जातं जातं वेदं हि
भवानिति स्तुतिः । विजानीहीति । अयमुपकारस्त्वयाऽस्माकं कर्तव्य इति परस्मैपदार्थः । यक्षम्

तेऽग्निमिति । जातवेद एतद्विजानीहि विमेतद्यक्षमितीत्युक्तवन्तः । तथेति तदभ्यद्रवदिति । तथेति स यक्षसमीपं गतः तेन कोऽसीति पृष्टः अग्निर्जातवेद इति स्वस्य प्रसिद्धं नामद्वयमुक्तवानित्यर्थः ॥ ३-४ ॥

तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमिति । अपीदं सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ५ ॥

तस्मिंस्त्वयीति । तव क सामर्थ्यमस्तीति यक्षेण पृष्टोऽग्निः पृथिव्यन्तर्वर्तिसकृद्दाहसामर्थ्यमस्तीत्युक्तवान् ॥ ५ ॥

तस्मै तृणं निदधावेतद् दहेति । तदुपप्रेयाय सर्वजवेन । तन्न शशाक दग्धम् । स तत एव निववृते नैत(न)दशकं विज्जातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ ६ ॥

अनिरुपितस्वरूपं अयापि बहुमन्तव्यं वस्तु । यक्ष पूजयामिति धातुः । तथेतीति । 'तथा' इत्यत्रवीदित्यर्थः । लोकोत्तरवीर्यवत्त्वाभिमानाभातहृदयतया वीतशङ्कं अनुपदं तेषामभ्यर्थ-
नामन्त्रीकृत्य आत्मानं बहुमन्यमान आसीत् । तदभ्यद्रवत् । स्वार्थनाशोच्चारणीतैस्तैरभिनन्दितः सादरसमीक्षितः शक्यं वेगमास्थाय अगच्छत् । तत्समीपं गत्वाऽपि पूर्वभाषणं आत्मनो गौरवहानिकरमिति मन्यमानः कर्ष्यान्तरेणागत इव यदृच्छया सन्निहित इव च तूष्णीमनिष्ठत् ।
'पूर्वभाषो च राखः' इत्येवंविधगुणातिशायशास्त्रिणा यक्षेण कोऽसीति पृष्टोऽपि अश्रुतवानि-
वासीत् । तमभ्यवदत् । तथा स्थितं कथञ्चित् सान्त्वनेनामिमुखीकृत्य अवदत् शान्तं मृदुना ध्वनिना । न तु अपृच्छत् प्रश्नोचितेन ध्वनिना । कोऽसि किन्नामासि । एवं यक्षेण प्रथमं वाचा कर्मणा वृषा च सौजन्यमादरं च प्रदर्श्य पथान्मृदु नामज्ञापनमभ्यर्चितोऽग्निः अग्निर्वा अहमस्मि जातवेदा वा अहमस्मि होता वा अहमस्मि कविकर्तुर्वा अहमस्मीति प्रत्येकं 'वा अहमस्मि' घटयित्वा स्वकीयं महिमातिशयं प्रकाशयन्ती दीर्घा नामावलि अत्यन्ताविनयानादररसं पपाठ ।
अन्यमस्मीति यक्षेण मोक्षम्-केशकं त्यक्त्वाऽपि न भङ्गेदिति विभ्यता । अनेस्तु न शङ्कल्लोकोऽपि अहमस्मीत्येतदामेड्यतः ॥ ४ ॥

पुनर्यक्षस्य शान्तः सोपचारः प्रश्नः तस्मिन्निति । नाम्नावलिब्यञ्जितसर्वोक्तिशान्तिमहिम-
शालिनि । तमभ्यवददिति पूर्वस्यादनुपपन्नः । अनेरुद्धतमुत्तरम्-अपीदमिति । इदं सर्वमग्निः इदं दग्धमशक्यमिति न किञ्चिद् वस्तु पृथिव्यामस्ति । इत्यत्रवीदित्यनुपपन्नः । "यदि ते भर्तृर्यपरीक्षायामिच्छाऽस्ति तर्हि ब्रूहि किं दहेयमिति" इत्यप्यत्र तेन व्यञ्जितम् ॥ ५ ॥

६-१०. तृणं न महत् किमपि दाह । तदपि यथोपलब्धमेकं चिरावपतितं शुष्कं क्षीर्णं बहिर्ग-
च्छन्त्यावस्थामात्रम् । तत् अग्निः इषाय ज्वालाशिवया पस्पर्श । प्रेयाय दीप्तां ज्वालां परितः

अथ वायुमब्रुवन् वायवेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति ।

तथेति ॥ ७ ॥

तदभ्यद्रवत् । तमवदत् कोऽसीति । वायुर्वा अहमस्मीत्य-
ब्रवीन्मातरिश्वा वा अहमस्मीति ॥ ८ ॥

तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमिति । अपीदं सर्वमाददीयं(यं) य
दिदं वृथिव्यामिति ॥ ९ ॥

तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति । तदुपप्रेयाय सर्वजवेन ।
तत्र शशाकादातुम् । स तत एव निवृत्ते नैत(न)दशकं
विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ १० ॥

तस्मा इति । तर्हीदं तृणं दहेति यक्षेणोक्तः सर्वजवेन तस्मिपं गतः
दग्धुमसमर्थो निवृत्त इत्यर्थः । उपप्रेयाय समीपं गत इत्यर्थः । नैतदशकं विज्ञातुं
यदेतद्यक्षमिति । एवं देवान् प्रत्युक्तवानिति शेषः ॥ एवमुत्तरत्वापि ॥ ६-१० ॥

अथेन्द्रमब्रुवन् मधवन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति ।

तथेति । तदभ्यद्रवत् । तस्मात् तिरोदधे ॥ ११ ॥

तस्मान् तिरोदधे । तस्मान्मघोनः सविधेः । एतस्य गर्वमहो मा भूदिति
तिरोहितमभवदित्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रसारयामास । उपप्रेयाय सर्वजवेन सर्वजवेन गत्वा स्वरूपेणैव तन् तृणमाचराम । तथापि तत्र
शशाकं दग्धुम् ।

निदधावित्यादि परोक्षपृथ्याऽभिधानं देवसाधेरियं परीक्षा तत्र मंगथ न वदूनां विदितौ
न च सर्वत्र प्रकाशनाहोमित्यभिप्रायेण । सः ; तथा पराजितः प्रनष्टसर्गवः । तत एव;
तस्मान् प्रवेशादेव ; न पर तृणाद् यक्षाश्च । यद्वा निदधत् एव ; अहृतोऽपि न तस्यौ । तथा
गाढनिविष्टोऽस्य हृदये परिभक्तः । निवृत्ते ; यथा यः कोऽपि न जानीयात् तथा चोरवनि-
लीनः । चिरादन्दिष्य पृष्ठे न्यवेदयत्—नैतदिति । यत् यस्वरूपस्वभावे तद् विज्ञातुं नाशकम् ।
इतीति । पूर्वतदप्रकीर्तितं नोच्यते । शोकाग्रमरुण्टो न विधिद्व दक्षुमक्षमत । अनिदीनस्वरः
कथमपि तद् ज्ञातव्यम् । चेत्तथैव वा ॥ ६-१० ।

११. तस्मादिति । दूर एव स्थिते तस्मिन्निनि भावः । तिरोदधे तस्यादितमेव अतिशीघ्रम् ।
भाष्ये मा भूदिति । अन्यत्र तु “इन्द्रोऽगर्पणे गृह्य तिरोदधे इत्यप्रथममिष्टायः । इन्द्रो
ऽहमित्यवतमोऽभिमानोऽयम् । ‘सोऽहमभ्यादिभिः प्राप्तं वाक्सम्भाषणमात्रमप्यनेन’ न
प्राप्तोऽस्मीत्यभिमानं कथं नाम ज्ञातव्यमिति” इति ।

त तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीम् ।
तां होवाच किमेतद्यक्षमिति ॥ १२ ॥

तस्मिन्नेवाकाश इति । तस्मिन्नेव प्रदेशे हिमवत्पुर्वा बहुभिराभरणैः शोभ-
मानां पार्वतीमिन्द्रानुग्रहाय प्रादुर्भूतां दृष्ट्वा तत्समोष्मागत्य इयं सर्वं जानातीति
मन्यमानः किमेतद्यक्षमिति पप्रच्छेत्यर्थः ॥ १२ ॥

इति तृतीयः खण्डः ।

(४)

हरिः ओम् । सा ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो ना एतद्विजये महीयध्वम्
(ध्वे) इति । ततो हैव विदाश्चकार ब्रह्मेति ॥ १ ॥

सा ब्रह्मेति होवाचेति । ब्रह्मैव यक्षरूपेण युष्मन्मोहशमनाय प्रादुर्भूतम् ।
अतः(१) ब्रह्मसम्यग्ब्रह्मि विजये निमित्ते पूजां प्राप्नुत । अस्माभिरेव विजयः वृत्त
इति दुरभिमानस्त्यक्तव्य इत्यर्थः । ततो हैवेति । तदुपदेशादेव ब्रह्मेति ज्ञात-
वानित्यर्थः ॥ १ ॥

१२. तस्मिन्नेव यत्र यक्षमासीत् तत्रैव । सम्यग्दर्शनयोग्यं समीपदेशमागत्य यदा यक्षाधिष्ठितं
स्फलमपश्यत् तदा तत्र न यक्षमासीत् । अपि तु कश्चित् स्त्रीति भावः । प्रथमं स्त्रीति महणम् ।
ततः कृष्णादीतिल्वटाक्षशाखिदिव्यरूपस्य । तत उमा हैमवतीति । तां होवाच । भक्त्या श्रद्धया
च तां प्रणिपत्यभिवाद्य तस्याऽनुगत उवाच । किमिति । किमस्य स्वरूपम् । किञ्चास्य अत्र
प्रादुर्भावप्रयोजनमिति ॥ १२ ॥

इति तृतीयखण्डचिन्तना ।

१. सा ब्रह्मेति । सेति ब्राह्मणे न पठ्यते । किञ्चरूपमित्यस्योत्तरं ब्रह्मेति । किं प्रादुर्भाव-
प्रयोजनमित्यस्य ब्रह्मण इत्यादि । भवतां प्रतिबोधनमेव प्रयोजनमिति भावः । भाष्ये अत इति ।
अस्य अनन्तरवाक्यारम्भे अस्माभिरेवेत्यतः पूर्वं पाठ उचितः । प्राप्नुतेति लङ्मध्यमबहुवचनम् ।
भूते अमहीयध्वमिति छेदः । महीयध्वमित्येव चेत् अउभावद्वन्द्वसः । ब्राह्मणे तु महीयध्वे इति
छेदेव ध्रूयते । तदुपदेशादिति । तत इति नानन्तर्यमुच्यते । अपि तु 'सा उवाच' इत्युक्तं
तस्या वचनमित्यभिप्रायः । यद्वाऽर्थलब्धोऽयमर्थः ॥ १ ॥

तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान् देवान् यदग्निर्वायुरिन्द्रः ।
ते ह्येनन्नेदिष्टं पस्पृशुस्ते ह्येनत् प्रथमो विदाश्चकार ब्रह्मेति ॥ २ ॥

तस्माद्वा इति । तस्मादेव हेतोः एत एवामिवाग्न्यिन्द्रा इतरान् देवानतिशेरेत इव । इवशब्द एवार्थः । अतिशेरेत एवेत्यर्थः । यस्माद्धेतोः नेदिष्टं समीपे वर्तमानं तद् ब्रह्म पस्पृशुः दृष्टवन्तः । यतश्च हेतोः प्रथमो विदाश्चकार प्रथमं विदाश्चक्रुरित्यर्थः ॥ २ ॥

तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान् देवान् । स ह्येनन्नेदिष्टं
पस्पृश स ह्येनत्प्रथमो विदाश्चकार ब्रह्मेति ॥ ३ ॥

२. एत एवेति । 'एते' इत्येव किं पाठ इत्यन्वेष्टव्यम् । अतितरामित्यस्य पर्यवसितमर्थमाह — अतिशेरेत इति । अनिरर्थं अतिक्रमणार्थः पूजायै वा कर्मप्रवचनीयः । तेनैव देवान्तरापेक्षया ऽऽविष्यस्य प्रत्याधितत्वात् अनुगदमात्रं तरविति भावः । अतिक्रमण एव वा वधिदिनिशयं बोधयति । यन्मादिति । हिष्यरायोऽयम् । प्रथममिति । उत्तानः शेते इत्यादाविव वात्सर्धकर्तारि प्राथम्यं भूयते । तत्पक्षेनैव एकवचनोपात्तये च क्रियादिशेषणं कृतम् । चक्रुरिति । बहुषु व्यत्ययेनैकवचनमिति भावः । 'ते' इत्यस्य स्थाने स इत्यपि पठन्ति ॥ २ ॥

३. "ते ह्येनन्नेदिष्टं बहुवचनानुरोधेन प्रथमे विदामश्चक्रुरिति प्रयोक्तव्ये यद् व्यत्ययेन एकवचनं प्रयुक्तं तत्रामिप्रायविशेषं व्यञ्जयन्ती धुतिराह— तस्मादिनि " इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे— अग्निवाग्न्यिन्द्राणां मध्य इति । इतरदेवापेक्षया अग्निवाग्न्यिन्द्रा अतिशयवन्त इति विकक्षितम् । तत्र द्वौ हेतू दर्शनरूपं स्पर्शनं, ब्रह्मेति वेदनं च । तत्र स्पर्शनाधीनोऽतिशयः प्रयाणां समानः । तेन नेदिष्टं पस्पृशुरिति युक्तम् । वेदनाधीनस्त्वतिशयो न तथा । पर्येतोपपन्नत्वात् प्रथममिन्द्रेणैव ब्रह्मविद्याया लब्धत्वात् । पश्चादिन्द्रादेव अग्निवायुभ्यां लब्धत्वात् । एवं विद्याधिगमप्राथम्यजनितस्यातिशयस्य प्रयाणां तुल्यव्यतिपादान् औचित्यविरहात् "प्रथमो विदाश्चकार"ेत्येकवचनादर— एकवर्तृकमेव वेदनं मुखतः प्रतीयतामिति । न चैवं सति स इति कर्तृपदमप्येकवचनान्तमुपदेयम् । इतरदेवापेक्षया अग्निवाय्वोर्ब्रह्मज्ञानधिगमप्राथम्यस्यापि प्रतिपिपादयिषितत्वात् । 'तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान् देवा'निनि तयोरोपि तदर्थे इन्द्रस्यधारम्येन प्रस्तुतत्वात् । तदर्थं महाप्रेम्णश्चक- बीऽपि वेदपुरूपस्य निपुणः प्रयोगविशेष इति । सर्वविशयाणि । अग्निवायुसाहितसर्वदेवातिशयीत्यर्थः ।

एवं बलवती जिज्ञासामुत्पाद्य विद्याविरोधिनमृद्द्वारं द्विनिवर्त्य एषां पूर्वमेव प्रसन्नः परमात्मा स्वविषयो विद्यां सम्पन्नामकरोदित्यनयाऽऽख्यायिकया 'आत्मना विन्दते वीर्यं'मित्युक्तोऽर्थ उक्तमिमतः । उपदेशातिरिक्तप्रकारेण तदज्ञानं दुरधिगमम् । देवप्रेष्टेभ्येव एवंविधेषु सत्सु कथमाशालिभ्योऽपि मनुभ्याणां कस्तन्त्येन तद्वेदने इत्याद्यप्यत्र बोध्यम् ॥ ३ ॥

अमिवाथिन्द्राणां मध्ये यस्मादिन्द्रः सन्निहितं ब्रह्म दृष्टवान् सर्वेभ्यः पुरस्तात् पार्वतीमुखादिदं ब्रह्मेति ज्ञातवान् अतः सर्वातिशार्यात्यर्थः ॥ ३ ॥

तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा इति इन्न्यमीमिप-
(न्यमिप)दा ३ इत्यधिदैवतम् ॥ ४ ॥

तस्यैष आदेश इति । तस्य विज्ञातस्य सद्यस्तिरोभूतस्य ब्रह्मणः य(१) एष आदेशः वक्ष्यमाण उपमानोपदेश इत्यर्थः । यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा इति । यथा विद्युतो विद्योतनं क्षणिकं तद्वदित्यर्थः । आ इति प्रसिद्धौ । उपमानान्तरमाह-
इन्न्यमीमिपदा इति । अत्रापि आ इत्येतत् पूर्ववत् । इच्छब्द उपमानान्तर-
समुच्चयार्थः । यथा न्यमीमिपत् यथा निमेषप्रकाशतिरोभावः क्षणेन एवं ब्रह्मापि
तिरोभूतमित्यर्थः । यथा विद्युतस्तिरोहिता भवन्तीत्यर्थः । न्यमीमिपदिति वचन-
व्यत्ययश्छान्दसः । इत्यधिदैवतम् । अनात्मभूताकाशादिगतविद्युद्विषयं ब्रह्मण उप-
मानदर्शनमुक्तमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथाध्यात्मम् । यदेतद् गच्छतीव च मनो न चैत- (मनोऽनेन
चैन-)दुपस्सरत्यभीक्ष्णं सङ्कल्पः ॥ ५ ॥

४. विज्ञातस्य दृश्यस्य । य एष इति । य इत्यनन्विताम् । “यः एष वक्ष्यमाणः स आदेशो
उपमानोपदेश इत्यर्थः” इति वा पाठेन भाव्यम् । यत् एतत् उभयमपि क्रियाविशेषणम् । यत्
व्यद्युत एष इति पूर्वोक्तान्वयः । गम्यं सादृश्यं स्फुटयति यथेति । प्रकाशे एकमुपमानम् ।
तिरोभावेऽपरमित्यभिप्रेत्याह उपमानान्तरमिति । न्यमीमिपदिति । अत्रापि विद्युत एव कर्त्यः ।
अत्र पाठोऽन्वेषणीयः । छान्दस इति । व्यद्युतदित्यत्रापीदं द्रष्टव्यम् । विद्युतां दस्तुतो बहुत्वेऽपि
द्योतने वा निमेषणे वा नैव कदाचिद् भेदां मासते । क्षणिकत्वादुभयोरपीति व्यञ्जनाय व्यत्यया-
धरणमिति ॥ ४ ॥

५. एतद् ब्रह्मेति । यद्यपि पूर्ववत् क्रियाविशेषणमेतदिति युक्तम् तथापि गच्छतेः कर्म-
सापेक्षत्वादित्येवात्र भवेत्तुमुचितमिति भावः । गच्छतीवेति । अचिरस्थायित्वात् दुर्निरूपं
गच्छतीत्यर्थः । पूर्ववदर्थलभ्यं सादृश्यमाह ब्रह्मेति । अतः परं पाठान्वेषणं युक्तम् । यथेत्यादि
अत्र असंशतमिव वक्ष्यमाणेन पुनरुक्तमिव च भाति । ननु सङ्कल्पविषयमेतद् भाति न मनो-

१. अत्र “यथा न्यमीमिपत् । यथा निमेषः प्रकाशतिरोभावः क्षणेन एवं ब्रह्मापि
तिरोभूतमित्यर्थः । न्यमीमिपदिति वचनव्यत्ययश्छान्दसः । विद्युतस्तिरोहिता भवन्तीत्यर्थः”
इत्येवंविधेन पाठान्तरेण भाव्यमिति भाति ।

अथाध्यात्ममिति । अनन्तरं देहस्यो दृष्टान्त उच्यते इत्यर्थः । यदेतदिति । एतद् ब्रह्म मनो गच्छतीत्यर्थः । ब्रह्मविषयकमनोगमनमिवेत्यर्थः । यथा मनसो ब्रह्मविषयीकरणं न चिरस्थायि एवमेव यक्षस्य ब्रह्मणः प्रकाशोऽपीत्यर्थः । मनसा ब्रह्मविषयीकरणं क्षणिकमेव न चिरानुवृत्तमिति दर्शयति “न चैतदुपसरत्यभीक्ष्णं सङ्कल्पः” । न हि मनोजनितसङ्कल्पः ध्यानविशेषः अभीक्ष्णं चिरम् एतद् ब्रह्म उपसरति । न विषयीकरोतीत्यर्थः । यथा ब्रह्मणो मनसा विषयीकरणं न चिरानुवृत्तम् एवं यक्षस्य प्रादुर्भावोऽपि न चिरानुवृत्तः । अत्र दृष्टान्तोक्तिव्याजेन ब्रह्मध्यानानुवृत्तिर्दुःशक्तेति दर्शितं भवति ॥ ५ ॥

तद्व तद्वनं नाम । तद्वनमित्युपासितव्यम् । स य एतदेवं वेद अभि हैनं सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति ॥ ६ ॥

तद्व तद्वनं नामेति । एतादृशमहिमविशिष्टं तद् ब्रह्म सर्वैरपि जनैः वननीयत्वेन प्रार्थनीयत्वेन वननामकं भवति । तस्मात् तद् ब्रह्म वनमित्युपासितव्यमित्यर्थः । वनत्वेनोपासनस्य फलमाह—स य एतदेवं वेदेति । सर्वैरपि प्रार्थनीयो भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

विषयमित्याशङ्कां परिहरन् व्याचष्टे मनोजनितेति । अत्र ‘न चैतत्’ इत्यत्र ‘मनेन चैतत्’ इति पाठान्तरमन्वय दृश्यते ।

अत्रेति । अर्थः भावः । सृष्टैक्यादाह्वयोपिकारोपत्वं कृत्वा तत्सर्वं आदेश इत्यत्र ‘तस्य दृष्टस्य सद्यन्निरोभूतस्य’ इति व्याख्याय अग्न्यादिदृष्टयक्षद्विषयतया इदं दृष्टान्तद्वयं योजितम् । साविध्यात्प्रबलेन प्रहरणेनोपस्थितं अत्रापि ‘अद्वैति होवाच’ इति परानृष्टं प्रदीप सच्छब्देन परामुख्य तस्य यत् पूर्वं ‘यन्मनसा न भवति’ ऐश्वर्यामृतं तस्य मतम्’ इति मनसोऽपि दुर्मेदत्वमुक्तं तदेव, यद्यपि उपदेशेन किञ्चिद् ज्ञानं जायते तदपि न चिरानुवृत्तध्यानपर्यवसायि भवतीत्यनेन प्रकारेण विशदीकर्तुमिदमुपमानद्वयमिति तु शङ्क्यं युक्तं च द्रष्टुमिति ॥ ५ ॥

६- तद्व इन्न वनमिति । तद्वनमित्येकं पदमित्यन्ये । अन्यपाऽशोदं भवितुमर्हति । तदेतद्वयाभ्युक्तमित्यादी तदेतद्वोरिवात्र तच्छब्दद्वयस्य योजयितुं शक्यत्वादित्यभिप्रायः । इत्यर्थे इति । एतावता तत्त्वमुपदिष्टम् । अथ हितमुपदिश्यत इति भावः । वनं वेदेति । सत्यत्वज्ञानत्वादितिः सर्वदेवासाधारण्यराक्षसीः त्रियन्माणस्यास्योपासनस्य मोक्षफलत्वे स्थित एव एतद्विशेषगुणवतोऽस्य संयद्धानत्वादिविशिष्टत्वेव धातुपाकं फलमाहेत्यर्थः । प्रार्थनीयः अनुरागविषयः, प्रियः ॥ ६ ॥

उपनिषदं भो ब्रूहीति । उक्ता त उपनिषत् ।

ब्राह्मीं वाच त उपनिषदमब्रूमेति ॥ ७ ॥

एवं 'आत्मना विन्दते वीर्यं'मित्यर्थे स्थिते सति वीर्यावाप्तिहेतुभूतभगवदनुग्रह-
साधनप्रतिपादिकाम् उपनिषदं भो ब्रूहीति शिष्येणोक्त इतर आह—उक्ता त इति ।
ब्रह्मप्रतिपादिकां प्रधानोपनिषदमब्रूवाम । अतः प्रधानोपनिषदुक्ता । साधनप्रति-
पादिकां चोपनिषदं वक्ष्यामि यदि शुश्रूषस इति भावः ॥ ७ ॥

तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा । वेदाः सर्वाङ्गानि सत्य-
मायतनम् ॥ ८ ॥

तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा । तस्यै उक्ताया उपनिषदे साधनभूतानि ।
कायजोषणलक्षणं तपः, इन्द्रियनिग्रहरूप उपशमः, अग्निहोतादिलक्षणं कर्म च
उपनिषच्छब्दिताया ब्रह्मविद्यायाः प्रतिष्ठा दाढ्यहेतुः । वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमाय-
तनम् । षडङ्गमहिताश्च वेदाः सत्यवचनञ्च ब्रह्मविद्योत्पत्तिकारणमित्यर्थः ॥ ८ ॥

७. शिष्यस्य जिज्ञासोत्थापकमर्थविशेष दर्शयन्नाह ण्डमात्मनेति । ईपम्यनेधृष्यपरिहाराय
साधनविशेषानुष्ठानप्रतिपत्तेन परमात्मनेति वक्तव्यम् । तं साधनविशेषं ब्रूहीति प्रार्थयत इति भावः ।
शिष्येणोक्त इति सप्तमी प्रथमव वा । ननु यदि भगवदननुग्रहसाधनविषयं प्रार्थना कथं उक्ता त
उपनिषदित्युत्तरस्य प्रतिपत्तिरित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह ब्रूमेति । यथाप्ययं प्रथमं साधनमेतेषां षडङ्गं
मन्यते तथाऽपि अत्र उपनिषद्व्यवहारं तदीयं पश्यन्तोऽन्ये श्रेतार एतद्विधिं कृत् उपदेशो
नोपनिषद्व्यवहार इति भ्राम्येयुरिति मन्यमान आचार्यः परोक्षानुपनिषदेवेति ज्ञायन् उक्तव्यमाणयो-
रुपनिषदोर्द्विषयविवेकाय उक्ता ब्रह्मविद्येति 'ब्राह्मीं वाच ते' इत्यवसाहेति भावः । यदीति ।
अगन्दिग्ये मन्दिग्यवद्वचनम् । शास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युरिति वत् । एत इत्यर्थे पर्यवसितम् ॥ ७ ॥

८. तस्यै । षडङ्गं बहुलं छन्दसीति चतुर्थी । तस्याः । उगम इति । इन्द्रियनिग्रहरूपो
दम इति किं पाठ इति विवक्ष्यम् । दाढ्यं विषयान्तरप्रसङ्गान्निभास्यत्वम् । वेदादीना-
मेकाग्र्योपदानेन समुच्चयोऽदगम्यते । तत्राज्ञादिनोर्न तुल्यवत्समुच्चय इत्यभिप्रायेणाह—षडङ्ग-
महिताश्चेति । ननु उत्पत्तिहेतुः प्रथमं दाढ्यः पश्चादादर्शहेतुः । सत्यम् । इह तु दिवाकालेभ्यनु-
वर्तमानमुत्तरकमन्तरङ्गं भवतीति दाढ्यहेतोः प्रथम्यम् । वेदास्तु प्रमाणतया प्रामाण्येन
निवर्तन्त इति बहिरङ्गाः । नन्वेवं सति तेऽत्र न वक्तव्याः । सत्यं न वक्तव्याः । सत्यवचन-
विधानार्थं तु उच्येते । यथाऽनवीतवेदस्य ब्रह्मविद्यास्वरूपमेव दुर्लभं तथाऽसत्यवादिनः ।
तस्मात् सत्यमायतनं तस्याः । आयतनं यस्मिन्नायतने स्वरूपं लभते विधित् । यस्मिन्नसति
स्वरूपमसौ नास्ति । तपआदिद्विरहे उत्पन्नापि विद्या दुर्बला भवेत् । अनृतवादे तु नैवेत्यद्येतेति
सामान्यधर्मस्यापि सत्यवचनस्य ब्रह्मविद्यायामन्तरङ्गतरोपकरणवदमिह विधिनिमित्तमिति ॥ ८ ॥

यो वा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे

लोके ज्येये प्रतिष्ठिति प्रतिनिष्ठिति ॥ ९ ॥

यो वा एतामेवं वेदेति । एतां ब्रह्मविद्याम् उक्तविधप्रतिष्ठापननोपेतां यो वेद स सर्वाणि पापानि विधूय कालपरिच्छेदशून्ये ज्येये ज्यायसि ज्येष्ठे सर्वोत्तरे स्वर्गलोके वैकुण्ठलोके प्रतिष्ठितो भवतीत्यर्थः । अनन्तज्येयपदसमभिव्यहारात् स्वर्गलोकशब्दो भगवन्नोक्तपरः ॥ ९ ॥

इति चतुर्थः खण्डः

क्षेमाय यः करुणया क्षितिनिर्जराणां भूमावज्जम्भयत भाष्यमुधामुदारः ।

वामागमाध्वगवदावदतुल्यातो रामानुजः स मुनिराद्रियतां मदुक्तिम् ॥

—००००—

इति श्रीरङ्गरामानुजमुनिविरचितभाष्यसहिता

रामवेदोद्या तलत्कारोऽनपदपराभिधाना केनोऽनपदम् ।

९. तस्या इति पदत्र परामृष्ट उपनिषदेवेह एतच्छब्देन परामृश्यत इत्यभिप्रायेणाह—ब्रह्म-
प्रियमिति । एदमित्यस्यार्थमाह उक्तेति । अन्तर्होचन्यायेन वक्ष्यमाणफलमहिम्ना च लब्धमाह-
गर्वाणीनि । ‘अथ इव रोमाणि’ इति उपनिषदन्तरं स्मारयन्नाह—विधूयेति । अनन्त
इत्यस्यार्थमाह कायेति । लोकांश्च रूपं दर्शयति—ज्यायसीति । प्रसाम्दशब्दादीयमुनि
‘ज्य च’ इति सूत्रेण प्रकृतेर्ज्यादेरे ‘ज्यादादीयसः’ इति प्रत्ययादेर्गिकारम्य आकारादेरे
‘ज्यायस’ इति रूपम् । अस्मिन्नाकारादेशे व्यत्ययेन अहृते अन्तलोपे च ऽमेव इत्यत्रानन्तं
रूपम् । तत्पुनस्तन्मन्तमिह ध्रुयेति । इयमुन्—श्रवणेन एकस्मान् कस्माच्चिदोऽर्थज्यायादिति न
सन्तान्मिमांसायावेनाह ज्येष्ठ इति । ईदमुनस्तर्हि कथमुपरतिरित्यत्राह—सर्वेति । अस्माज्ज्याया-
निति निर्दिष्टानभिधानात् अन्तर्होचन्यायेन सर्वस्मादिति लभ्यत इति भावः । निरक्षरानन्दात्
भवहेतुत्वादिदं सर्वोत्तरत्वम् । अन्तर्होचन द्वि तदु भवति यदन्यत्र मुख्यम् । ननु स्वर्गः प्रतिष्ठ
इन्द्रलोके । तत्कथमुच्यते वैकुण्ठ इति । अत्राह—अनन्तेति । आवासायधिकरणन्याया-
द्द्विर्भेदकत्वात् भावः । ऊर्ध्वदेशवर्तिन्येन वैकुण्ठोऽपि स्वर्ग इति ।

एतेन पुनरर्थ इह दर्शितो भवति । यद्यपि वेदेति श्रवणजन्यमेव ज्ञानमुच्यते नोपासनम् ।
एतामिति कर्मत्वेन तस्य पृथगुक्तत्वात् । अथ ज्ञानं एवंवेदेत्यहंनिष्ठम् । तथाऽपि फलस्वरूपपर्या-
लोचनेऽस्याहिमात्रात्तद्व्यतीतः प्रजापतिवाक्य इव अतिफलमेव श्रोतव्यं अतो उपर्यर्थं कथाशिव
स्वस्थाने पुरुषार्थोपदेश इति इति बोधितव्यम् ।

इति चरमखण्डचिन्तना-

—००००—

केनोऽनपदः केन गृहीत इह दुर्ग्रहः । भावो भाष्यस्य सागाधो घट्टद्वय चारलम् ॥

KENOPANISHAD

FIRST KHANDA

"I bow down to Raṅgarāmānuja Muni, by whom have been written the excellent commentaries on the Upaniṣads according to the school of Śrī Rāmānuja."

L 1. KENEṢITAM PATATI PREṢITAM MANAH
KENA PRĀṆAH PRATHAMAH PRAITI YUKTAH
KENEṢITĀM VĀCAM IMĀM VADANTI
CAKṢUḤ ŚROTRAM KA U DEVO YUNAKTI.

By whom does mind being prompted grasp the desired (object) ?¹

By whom impelled does the chief breath move about ?

By whom instigated is the speech spoken ?

And who indeed is the Lord who impels the eye (and) the ear ?

COMMENT :

"Let my añjali go to the Beauty (Lord) of Añjanādrī², of the hue of *atasi*³ flower-bunch, with His chest adorned with Lakṣmī. "

1. In this verse we have no clear mention of the individual soul (jīva), since only the *karaṇas* are enumerated. Still the use of the word '*vadanti*' in the active plural intimates the fact that the questioner is aware of the finite souls which are unable to control or direct the movements of their *karaṇas* as such. Hence the mention of the *Ka u Deva* ' or godhead whose knowledge is being sought by the disciple. The word *devāḥ* (plu.) is used sometimes to mean the sense-organs as in the *Pañcāgny-vidyā* (Ch. Up. V. 5. 2)

Madhva puts the question in the mouth of Rudra and the teacher addressed is taken to be Brahmi. The mention of some sensory and motor organs is to be taken to include all the others not mentioned. Further the names, mind, breath, eye, ear and speech are said to denote the *Devatās* of those sensory and motor organs. The Ultimate and Direct Lord of all is the Person or Godhead about whom this question is asked. This has obviously a reference to the Kena III and IV - the parable of Agni, Vāyu and Indra.

2. One of the seven Hills at Tirupati

3. *Atasi* is common flax which puts forth blue flowers. - Linseed oil is prepared from *atasi* seeds.

"Prostrating to Vyāsa, Rāmānuja and other teachers,¹ I shall write this commentary on the Tālavakāropaniṣad."

In order to teach the nature of the Supreme Self by means of question and answer,¹ the topic is initiated here thus :

Keneṣitam...The intention is "By Whom being impelled does the mind go to its objects?"

Iṣitam : the desired, intended,

prathamah prāṇah : the breath, the most important among the breaths,

Kena yuktaḥ : By whom impelled,

praiti : Moves about constantly,

And

Kena vā preṣitām : By whom verily instigated

imām vācam (avalambya) : (resorting to) this speech-organ

vadanti (*lokāḥ*) : (the people) speak

Cakṣuḥ etc. And who verily is the prompter of the eye and the ear?

Since these (sense-organs and the chief breath), being inanimate, cannot act without being impelled by the conscient (self), the disciple addresses this question to his Guru. This is the meaning.

The Teacher replies :

- 1 2. SROTRASYA SROTRAM MANASO MANO VAT
- - - VĀCO HA VĀCAM SA U PRĀNASYA PRĀṆAH
CAKSUSAŚ CAKSUR ATIMUCYA DHĪRĀH
PRETYĀSMĀL LŌKĀD AMRTĀ BHAVANTI

That which is the Ear of the ear, Mind of the mind,
Indeed the Speech of the speech, that is the Breath of the breath,
the Eye of the eye ; on knowing (that) the seers
become immortal departing from this world.

1. This avatārika or introduction is for all the verses spoken by the Guru from Kena 1 2 to 'Mimāmsyam etc to' II, 1.

Yat : It is that alone which is the revealer of the eye etc., and which the eye etc., cannot reveal and that whose existence (*pṛāṇanam*) is not dependent upon breath.

iti evam atimucya : Knowing this (truth)

asmāt lokāt : from this world

pretya : passing through the path of the Arcis etc.,

amṛtā bhavanti : (they) become freed. This is the sense. This same is further expatiated :

1. 3. NA TATRA CAKṢUR GACCHATI NA VĀG GACCHATI NO MANAH
NA VIDMŌ NA VIJĀNĪMO YATHAITAD ANUSIṢYĀT

There the eye does not go,

Speech does not go, nor the mind :

Then how is this to be taught ? the reply is

“ We know it not (through the inner organ) : nor know it (through outer organs) . thus should one teach this ”.

A teacher asked as to what it is, should teach that it (self) is knowable neither through the inner nor through the outer organs.

If that is Unknowable altogether, will not it become a non-entity (*tucchiā*) ? And further it may result that one need not go to a teacher seeking to be taught knowledge of Brahman (that cannot be taught). The answer is as follows:

1. 4. ANYAD EVA TAD VIDITĀD ATHO AVIDITĀD ADHI
ITI ŚUŚRUMA PŪRVEṢĀM YE NAṢ TAD VYĀCACAKṢIRE

It is quite different from the known :

Also above the unknown ;

Thus have we heard from those Ancients

Who explained that to us.

Ye : We have heard from those ancient teachers of ours who taught us the Brahman, these words that ‘ It is different from that which they fully knew and different from that which

they altogether knew not, and that Brahman is of such a nature.' 'This is the meaning.'

This is further elaborated :

- I. 5. YAD VĀCĀ' NABHYUDITAM
YENA VĀG ABHYUDYATE
TAD EVA BRAHMA TVAM VIDHI
NEDAM YAD IDAM UPĀSATE

That which is not told by speech
By Which the speech is spoken
That alone know thou as Brahman
Not that which (people) worship as 'this'.

- I. 6. YAN MANASĀ NA MANUTE
YENĀHUR MANO MATAM
TAD EVA BRAHMA TVAM VIDHI
NEDAM YAD IDAM UPĀSATE.

That which (one) thinks not with mind
By Which (they) say the mind is thought
That alone know thou as Brahman
Not that which (people) worship as 'this'.

- I. 7. YAC CAKṢUSĀ NA PAŚYATI
YENA CAKṢUMŚI PASYATI
TAD EVA BRAHMA TVAM VIDHI
NEDAM YAD IDAM UPĀSATE.

1 Kena I. 4 This shows that instruction is the means for knowing Hini. Sankara takes the view that *nirguna* Brahman is instructed here.

Tat viditāt anyad eva hi Viditam nāma yat vidī-ḥtiyasyā atīśayena śptam. Tat vidīkṛtyākarmabhitam kvacit kinccit kasyacit viditām syāt iti sarvameva vyākṛtam viditam eva. Tat tasmāt anyat ityarthah

Aviditam ajñātam tathā iti prāpte aha. Atho aviditāt viditā-viparītāt avyākṛtāt avidyālakṣanāt vyākṛtabhijāt. Adhiti uparyarthe lakṣanasyā anyad ityarthah... Yad viditam tad alpam martyam dehikātmakam ceti heyam. Tasmāt viditāt anyat Brahma ityukte tu aheyatvam uktam syāt. Tathā aviditāt adhityukte anupādeyatvam uktam syāt Kāryartham hi kāraṇam anyat anyena upadiyate. Atāśca na vedituḥ anyasmai prayojanīya anyat upādeyam bhavati. Ityevam viditāviditābhyām anyad iti heyopādeyapratishedhena svātmano' nyabrahmavisaya-jyūṣāś śisyasya nivartitā syāt Na hi anyasya svātmanah viditāviditābhyām anyatvam vastuṇah sambhavadīti ātmā Brahma ityēṣa vākyaarthah

That which (one) sees not with the eye
By Which the eyes see
That alone know thou as Brahman
Not that which (people) worship as 'this'.

1 8. YAT ŚROTREṆA NA ŚRṆOTI
YENA ŚROTRAM IDAM ŚRUTAM
TAD EVA BRAHMA TVAM VIDDHI
NEDAM YAD IDAM UPĀSATE

That which one hears not through the ear
By Which this ear is heard
That alone know thou as Brahman
Not that which (people) worship as 'this'

1 9. YAT PRĀṆENA NA PRĀṆITI
YENA PRĀṆAH PRĀṆIYATE
TAD EVA BRAHMA TVAM VIDDHI
NEDAM YAD IDAM UPĀSATE

That which does not exist through prāṇa
By Which prāṇa is made to exist
That alone know thou as Brahman
Not that which (people) worship as 'this'.

Know thou that alone is Brahman which is impossible of revealment by speech etc, and that which reveals speech and the sense-organs. The meaning is That thing which people worship as if it is fully known as 'this', like the gooseberry in the palm (of one's hand) is not Brahman.

This is the interpretation to be adopted in the following mantras (also).

jivarakṣaṣū paśyati : sees : the meaning is 'see',¹ because of parity with that which preceded and with that which follows *

Yat prāṇena prāṇiyate : was made to exist is the meaning.

END OF THE FIRST KHANDA

1. *upāsate* being plural the commentator interprets 'paśyati' as 'paśyanti'. vide sanskrit notes

2. *prāṇitam ityarthah* is the reading found in the Tel. ed 1869. & N ed. grantha. The reading obviously should be *prāṇīta ityarthah*.

SECOND KHANDA

The teacher addresses the disciple : " If you think I know well the form of Brāhman, it is not so ".

11. 1. YADI MANYASE SUVEDETI DABHRAM EVĀPI
NŪNAM TVAM VETTHA BRAHMAÑO RŪPAM
YAD ASYA IVAM YAD ASYA DEVESU. ATHA
NU MĪMĀMSYAM EVA TE MANYE VIDITAM.

If you think 'I know (It) well', indeed what form of this Brahman you know (in this world) (and) what form (of this Brahman) you know in gods is verily very slight. Now then it is yet to be investigated. I think (It is) known (to me).

Of this Brahman what form you know in this world that indeed is very slight.

Dabhram : *alḥam* : very slight.

And what form you know in gods that form of Brahman known to you also is very little. Not all the form of Brahman is known to you. Only hereafter it is to be investigated. Till now it was not fully discussed. This is the meaning.

Hearing this statement and having fully investigated, the pupil says. *Manye viditam* :¹ I think It is known to me. I think It known alone.

(The Teacher) How ?

(The pupil replies)

1. It is interpreted as one sentence or as the speech of the teacher himself by HANS OERTZEL in his edition and translation of the *Jaiminiya Upaniṣad Brāhmaṇa* (JAOS XVI. 1. p. 216) cf. *Thirteen Principal Upanishads*. HUME, Footnote 3 on p. 336 According to Śāṅkara and Raṅgarāmāṇuja the last two words and the following verse are put into the mouth of the pupil. When '*manye viditam*' are the words of the teacher alone, it follows that the passage is spoken by the teacher himself. Even though Śāṅkara and R.R. place these two words and the stanza following it in the mouth of the pupil, both of them place the subsequent stanzas in the mouth of the Veda Puruṣa.

- 11.2. NĀHAM MANYE SUVEDETI NO NA VEDETI VEDA CA
YO NAS TAD VEDA TAD VEDA NO NA VEDETI VEDA CA

I do not think I know It well

Nor that I do not know, and I know.

Whoever amongst us knows that which was referred to
as 'Nor that I do not know and I know' knows that.

I do not think that I know it fully nor even that I do not know. The meaning is that it is not completely known but that some knowledge of it is had.

yo nas tad veda... he who amongst us, students, knows that thing which was referred to as "*No na vedeti veda ca*" knows that Brahman, is the meaning.

- 11.3. YASYĀMATAM TASYA MATAM MATAM YASYA NA VEDA SAH
AVIJĀTAM VIJĀNATĀM VIJĀTAM AVIJĀNATĀM

Who thinks It is not thought of, by him It is thought of.

Who thinks It is thought of, he does not know (It).

It is not known by those who (think they) know.

It is known by those who (think they) do not know.

yasyāmatam: He who does not think of Brahman as limited he knows Brahman. But he who thinks of Brahman as limited he does not know: this is the meaning.

Avijātam... To those who have the knowledge of Brahman limited-as-this-much, Brahman is unknown. To those who have not this knowledge of Brahman limited-as this-much, Brahman is known. This is the meaning.

This is stated by the great *Bhāṣyakāra* (Śrī Rāmānuja): "Since the scripture 'From Which speech returns together with the mind not attaining (It)' teaches the Brahman as the limitless and as possessing countless qualities, as one that is incapable of being apprehended as limited in any manner, it is said that to those who know Brahman limited-as-this-much, Brahman is unknown and unthinkable because Brahman is limitless. Otherwise the statement regarding its being thought of and cognized 'By him who thinks It is not thought of It is

thought of; It is not known by those who (think they) know' gets contradicted."¹ (*Śrī-Bhāṣya*. I. I. 1).

Now therefore the statement regarding Its not being cognized has reference to Its being beyond fullest comprehension, and not to Its being completely beyond comprehension. This can be seen. If this be so the consequence will be that the texts "The knower of Brahman attains the Transcendent" (*Tait. Up.* II. 1.) "Knowing Him thus one transcends death", will have no meaning, and these Vedānta texts can have no purpose.

II 4. PRATIBODHAVIDITAM MATAM AMṚTATVAM HI VINDATE
ATMANĀ VINDATE VIRYAM VIDYAYĀ VINDATE 'MṚTAM

(The Immortal) definitely comprehended
makes one attain verily immortality.
Through the Self (one) attains strength
(and) through knowledge (one) attains the Immortal.

Pratibodha means definite comprehension. The nature of the Brahman, the Immortal, known as possessing the distinctive qualities of truth, knowledge, infinity and etc., brings immortality to its worshipper according to the principle of *Tat Kratu* (*Ch. Up.* III. 14. 1). The root *vid* here implies the causal (*antar-bhavita-nyarthah*).

The manner in which one is made to attain (the Immortal) is next spoken of: *Ātmanā*.....

In the manner spoken of in the text "Let that God cause us to come into contact with good remembrances" (*Tait. Nār.*), one attains strength conducive to the accomplishment of knowledge through the Supreme Self Who is pleased. The meaning is that one attains immortality through knowledge that is obtained through the strength granted by the Supreme Self through His Grace.

The teacher imparts the urgency of such knowledge of Brahman :—

II. 5. IHA CED AVEDĪD ATHA SATYAM ASTI
 NA CED IHĀVEDĪN MAHAṬĪ VINAṢṬIH
 BHŪTEṢU BHŪTESU VICITYA DHĪRĀH
 PRETYĀSMALLOKĀD AMṚTĀ BHAVANTI.

If (one) in this (very birth) has known the truth
 then (one) is. If (one) in this (very birth) has not known (It)
 (then) great is the destruction.

In each and every being having found (It) the seers
 on departing from this world become immortal.

If in this very birth one has known the Brahman only
 then does one live. In the absence of knowledge of this truth
 (Brahman), non-existence happens to the soul.' Since this
 follows from the text "Non-existent indeed is one if one knows
 not Brahman. If one knows that there is Brahman (then)
 they consider that one as existent." (*Tait. Up. II. 5*) This
 can be seen.

bhūteṣu bhūteṣu: The Wise having determined the
 Supreme Self that is in all beings as different from all others,
 attaining the Supreme Self through the path of the *Arctiṣ* etc.,
 on departing from the world, become Immortal. This is the
 meaning.

END OF THE SECOND KHANDA.

THIRD KHANDA

With reference to what was intimated in the passage
 "One attains strength through the Self", the teacher narrates
 a story.

III. 1. BRAHMA HA DEVEBHYO VIJGYE TASYA
 HA BRAHMAṆO VIJAYE DEVĀ AMAHĪYANTA.
 TA AIKṢANTĀSMĀKAM EVĀYAM VIJAYAH.
 ASMĀKĀMEVĀYAM MAHIMETI.

1. The text in all editions runs: *san bhavati satyaḥ. jñānābhāve.....*;
 The reading should be: *san bhavati*.

Brahman it is said won (a victory) for the gods. At the victory of that Brahman the gods were adored. They thought that the victory was their's alone (and) that power was their's alone.

The highest Self in order to help the devas (gods) overcame their foes, the asuras etc. When there was the victory by the Brahman, the gods were honoured. The gods thought that the victory over the asuras was their own deed and that the power etc., needed for it was their's.

III. 2 TADDHAIŚĀM VIJAJÑAU. TEBHYO HA PRĀDURBABHŪVA.
TANNA VYAJĀNATA KIM IDAM YAKṢAM ITI.

It (Brahman) knew (of that) of them: (It) manifested (Itself) to them. They knew It not: "What wonderful being is It?"

The meaning is that God became aware of this their vanity. In order to favour those gods, that Brahman manifested Itself in the form of a *Yakṣa* (Wonderful Being)¹ "What the nature of this *Yakṣa* is:" this the gods did not know.

na vyajānanta: did not know is the meaning.

III 3 TE 'GNIM ABRUVAN JĀTAVEDA ETAD VIJĀNĪHI
KIM ETAD YAKṢAM ITI TATHETI.

They (the gods) said to Agni "O *Jātavedas*! (Thou who knowest all the beings born) find out what this *Yakṣa* is?" He said "Yes".

III 4. TAD ABHYADRAVAT. TAM ABHYAVADAT KO SĪTI AGNĪR
VĀ ĀHAM ASMĪTYABRAVIJJĀTAVEDĀ VĀ ĀHAM ASMĪTI.

He ran to It. It spoke to him "Who art thou?". He replied "I am indeed Agni. I am verily *Jātavedas* (the knower of all beings born.)"

Te agnim... They said "O *Jātavedas*! Find out as to what this *Yakṣa* is." Consenting he went near that *Yakṣa*. Being

1. cf. *R̥g Veda* VII 83.6. where this name is applied to *Varuṇa Māyā* is the meaning of *R̥g Veda* X. 88. 13 (*Yaksasyādhiyaksām*);

questioned as to who he was he mentioned his two widely-known names Agni and Jātavedas.

III. 5. TASMĪNSTVAYI KIM VĪRYAM ITI. APĪDAM SARVAM
DAHEYAM YAD IDAM PṚTHIVYĀM ITI.

III. 6. TASMAI TRṆAM NIDADHĀVETAD DAHETI. TAD UPAPREYĀYA SARVAJAVENA. TANNASASĀKA DAGDHUM.
SA TATA EVA NIVAVṚTE NAITAD ASAKAM VIJÑĀTUM
YAD ETAD YAKṢAM ITI.

"In thee of such (greatness) what strength is there?" It asked. (Agni replied). "Whatever is on this earth all that I can burn." It cast towards him a blade of grass saying "Burn this." (He) rushed up to it with all speed. (He) was not able to burn (it). He withdrew from It saying "I could not find out what this Yakṣa is."

Agni being questioned by the Yakṣa "In what lies your skill?" replied "I have the ability to burn all that is on the earth."

"If so burn this blade of grass" spoken to thus by the Yakṣa, (Agni) approaching it with all speed withdrew unable to burn it. This is the meaning.

upapreyāya : went near is the meaning.

"I could not find out who this Yakṣa is": thus (He) spoke to the gods, is to be added.

III. 7. ATHA VĀYUM ABHUVAN VĀYAVETAD VIJÑĀHI KIM ETAD
YAKṢAM ITI. TATHETI.

III. 8. TAD ABHIVADRAVAT TAM ABHIVADAT KO 'SITI. VĀYUR VĀ
AHAM ASMĪ TYADRAVIN MĀTARIŚVĀ VA AHAM ASMĪTI

III. 9. TASMĪNSTVAYI KIM VĪRYAM ITI. APĪDAM SARVAM ĀDADH-
YAM YAD IDAM PṚTHIVYĀM ITI

III. 10. TASMAI TRṆAM NIDADHĀVETAD ĀDATASVETI. TAD UPAPREY-
YĀYA SARVAJAVENA. TANNA SASĀKĀDĀTUM. SA TATA EVA
NIVAVṚTE NAITAD ASAKAM VIJÑĀTUM YAD ETAD YAK-
ṢAM ITI.

Then they told Vāyu "O Vāyu! Find out who this Yakṣa is!" He said "Yes."

He ran up to It. It spoke to him "Who art thou?" He said "I am indeed Vāyu. I am verily Mātariśvan."

"In thee of such (greatness) what strength is there?" "Whatever is on this earth all that I can carry off."

It cast a blade of grass towards him saying "Carry this off." (He) rushed up to it with all speed. He could not carry it off. He withdrew from it saying "I could not find out what this Yakṣa is."

III. 11. ATHENDRAM ABRUVAN MAGHAVANNETAD VIJĀNIHI KIM
ETAD YAKSAMITI. TATHETI. TAD ABHYADRAVAT. TASMĀT
TIRODADHE.

"Then they said to Indra "O Maghavan! Find out what this Yakṣa is." "Yes," he said. He ran up to it. It disappeared from him.

Tasmāt : from his vicinity. The meaning is that it became invisible, so that there might not be any humiliation (to him) (*garvabhanga*).

III. 12. SA TASMINNAIVĀ'KĀṢE STRIYAM AJAGĀMA BAHUSOBHA-
MĀNĀM UMĀM HAIMAVATĪM. TĀM HOVĀCA KIM ETAD
YAKṢAM ITI

He at the same place came near a lady, very effulgent, Umā Haimavati (daughter of Himavat). He asked her "What is this Yakṣa?"

In that same place Indra seeing Pārvatī, the daughter of Himavat, radiant with many ornaments, who manifested herself out of grace to Indra, approaching her with the idea that she knew everything questioned her "What is this Yakṣa?"

FOURTH KHANDA

IV. 1. SĀ BRAHMETI HOVĀCA BRAHMAṆO VĀ ETAD VIJAYE
MAHĪYADHVAM ITI. TATO HAIVA VIDĀṆCAKĀRA
BRAHMETI.

She said "(This is) The Brahman. You are thus honoured at the victory of Brahman." Then he knew that (It was) Brahman.

The very Brahman manifested Itself in the yakṣa-form to remove your delusion. On account of the Victory which belongs to Brahman you are being honoured. Therefore the conceit that "We ourselves achieved this Victory" must be abandoned. This is the meaning.

Tato ha: That It was Brahman he knew due only to Her instruction is the Meaning.

IV. 2. TASMĀD VĀ ETE DEVĀ ATITARĀM IVĀNYĀN DEVĀN
YADAGNIR VĀYUR INDRAH. TRĪHYENAN NEDIṢṬ-
HAM PASPRŚUS TE HYENAT PRATHAMO VIDĀṆ-
CAKĀRA BRAHMETI.

Indeed therefore these gods, Agni, Vāyu, and Indra, are superior to all the other gods. Since they had the closest contact with It, and since they first knew that It was Brahman.

Due to this very cause these Agni, Vāyu and Indra alone are verily superior to all the others.

iva means *eva*, only. Verily superior is the meaning.

hi: because

nediṣṭham: The Brahman that was near.

pasprśuḥ: had seen.

1. The *ataḥ* in the place at which it appears in the text of the commentary is not appropriate. Instead it has to be transferred to the beginning of the next sentence.

2. The subject is in the plural whereas the verb is in the singular. This unique usage is adopted perhaps to reveal that whilst all the three gods saw the Brahman, only one of them, Indra, knew him as the God from *Uma*, the other two and the rest having come to know It as such from *Indra*.

VI. 6. TADDHA TADVANAM NĀMA TADVANAM ITYUPĀSITAVYAM
SA YA ETAD EVAM VEDĀBHI HAINAM SARVĀNI BHŪTĀNI
SAMVĀNCHANTI.

That (Brahman) is *Vana*¹ by name. One should meditate upon It as *Vana*. He who knows this thus, him all beings fully seek.

Tad tad vanam : That Brahman possessing such greatness is of the name of *Vana* because of Its being *Vananiya* desirable, covetable. Therefore that Brahman should be meditated upon as *Vana*. This is the meaning.

The teacher then teaches the fruit of the meditation (of It) as *Vana*. The meaning is that he (meditator) is desired by all²

IV. 7. UPANIṢADAM BHO BRŪHITI. UKTĀ TA UPANISAD. BRAHMĪM
VĀVA TA UPANISADAM ABRŪMETI.

(The pupil) then asked "Please teach me the Upaniṣad."
(Teacher) replies: "We have taught you the Upaniṣad.
Verily the Upaniṣad that relates to Brahman."

Whilst the fact remains that one attains strength through the Self (Brahman), on the pupil having asked "Please teach me the Upaniṣad which declares the means of attaining God's grace which causes the attainment of Brahman," the other (namely teacher) says "We have taught you the Upaniṣad that relates to Brahman."³

1 Śāṅkara. *Tadvanam* : *tasya vanam tad-vanam* *Ataḥ tadvanam nāma prakhyātam Brahma.*

2 IV. 7. *Brūhmī* is interpreted in Śāṅkara's *Vākya-bhāṣya* to mean the Upaniṣad that belongs to the Brahman caste. *Adhunā brāhmīn vava te tubhyam brahmano brāhmanasjateḥ Upaniṣadam abrūma vakṣyāmaḥ* *ityarthah*

In his *Pada-bhāṣya* he says that *tapas*, *karma*, etc., are not in any way required by the Upaniṣad already taught as helpful to the knowledge so far instructed as he finds that the Upaniṣadic instruction concludes here alone : *nanu nīvadhāranam idam yato 'nyadvaktavyamityāha. Tasyaḥ tapo dama ityadi. satyam vaktavyam ucyata śācāryeṇa. na tuktopanisaaccheṣatayā tatsahakāri sādhanāntarābhiprāyeṇa vā. Kṛitā brahmanīdyāprāptiyoṣābhiprāyeṇa.*

We have already taught you the important Upaniṣad that instructs you about Brahman. Therefore the important Upaniṣad has already been taught.

If you wish to hear the Upaniṣad concerning the subsidiaries (to the *Brahma-vidyā*), I shall teach you. This is the idea.

IV. 8. TASYAI TAPO DAMAḤ KARMA CA PRATIṢṬHĀ VEDĀH
SARVĀṅGĀNI SATYAM ĀYATANAM

Austerity, Continence, and Action are the means for getting established (in Brahman). Vedas, (and) all its subsidiaries, (and) truth, are Its abode.

tasyai tapo damaḥ karma ca : The means of the Upaniṣad already described are *tapas* which means the emaciation of the body, the restraint of the organs and the performance of actions (such as Agnihotra etc.), (*nityanaimittika*).

pratiṣṭhā : means of getting the Brahman's knowledge called Upaniṣad established.

Vedāḥ : The Vedas with their six subsidiaries and truth-speaking are the cause of birth of Brāhmīc knowledge. This is the meaning.

IV. 9. YO VĀ ETĀM VEDĀPAHATYA PĀPMĀNAM ANANTE SVARGE
LOKE JVEYE PRATITIṢṬHĀTI PRATITIṢṬHĀTI

Whoever knows this (Upaniṣad), shorn of his sins, establishes himself in the Svarga world, infinite and transcendent

Etām : He who knows this Brahman-knowledge with the *pratiṣṭhā* (means) and *āyatana* (abode) described already, shaking off all his sins gets established in the svarga-world that is, the Vaikuṇṭha world, the most transcendent, beyond the limitations of time. This is the meaning.

Svargaloka : The term 'svargaloka' means the world of Bhagavān on account of co-mention with the words 'Infinite' and 'most transcendent.'

VI. 6. TADDHA TADVANAM NĀMA TADVANAM ITYUPĀSITAVYAM.
SA YA ETAD EVAM VEDĀBHI HAINAM SARVĀNI BHŪTĀNI
SAMVĀNCHANTI.

That (Brahman) is *Vana*¹ by name. One should meditate upon It as *Vana*. He who knows this thus, him all beings fully seek.

Tad tad vanam : That Brahman possessing such greatness is of the name of *Vana* because of Its being *Vananiya* desire-able, covetable. Therefore that Brahman should be meditated upon as *Vana*. This is the meaning.

The teacher then teaches the fruit of the meditation (of It) as *Vana*. The meaning is that he (meditator) is desired by all²

IV. 7. UPANIṢADAM BHO BRŪHITI. UKTĀ TA UPANIṢAD. BRĀHMĪM
VĀVA TA UPANIṢADAM ABRŪMETI.

(The pupil) then asked "Please teach me the Upaniṣad."

(Teacher) replies: "We have taught you the Upaniṣad. Verily the Upaniṣad that relates to Brahman."

Whilst the fact remains that one attains strength through the Self (Brahman), on the pupil having asked "Please teach me the Upaniṣad which declares the means of attaining God's grace which causes the attainment of Brahman," the other (namely teacher) says "We have taught you the Upaniṣad that relates to Brahman"³

1. Śāṅkara - *Tadvanam . tasya vanam tad-vanam . Aṣṭa tadvanam nāma prakhyātam Brahma.*

2. IV. 7. *Brāhmīni* is interpreted in Śāṅkara's *Vākya-bhāṣya* to mean the Upaniṣad that belongs to the Brahman caste. *Adhuna brāhmin vava te tubhyam brahmano brāhmanajāteḥ Upaniṣadam abrūma vakṣāmah ityarthah*

In his *Pada-bhāṣya* he says that *tapas*, *karma*, etc., are not in any way required by the Upaniṣad already taught as helpful to the knowledge so far instructed, as he finds that the Upaniṣadic instruction concludes here alone : *nana nāvadhāraṇam idam yato 'nyadvaktavyamityāha . Tasyai tapo dama ityādi . satyam vaktavyam ucyata ācāryeṇa . na (ukt)opaniṣadaccheṣataya tat-sahakārī sādhanāntarābhīprāyeṇa vā . Kīṁtu brahmarūpaprāptyupāya bhīprāyeṇa .*

We have already taught you the important Upaniṣad that instructs you about Brahman. Therefore the important Upaniṣad has already been taught.

If you wish to hear the Upaniṣad concerning the subsidiaries (to the *Brahma-vidyā*), I shall teach you. This is the idea.

IV. 8. TASYAI TAPO DAMAḤ KARMA CA PRATIṢṬHĀ VEDĀH
SARVĀṅGĀNI SATYAM ĀYATANAM.

Austerity, Continence, and Action are the means for getting established (in Brahman). Vedas, (and) all its subsidiaries, (and) truth, are Its abode.

tasyai taṣo damaḥ karma ca : The means of the Upaniṣad already described are *tapas* which means the emaciation of the body, the restraint of the organs and the performance of actions (such as Agnihotra etc.), (*nityanaimittika*).

pratiṣṭhā : means of getting the Brahman's knowledge called Upaniṣad established.

Vedāḥ : The Vedas with their six subsidiaries and truth-speaking are the cause of birth of Brāhmic knowledge. This is the meaning.

IV. 9. YO VĀ ETĀM VEDĀPAHATYA PĀPMĀNAṂ ANANTE SVARGE
LOKE JVEYE PRATITIṢṬHATI PRATITIṢṬHATI.

Whoever knows this (Upaniṣad), shorn of his sins, establishes himself in the Svarga world, infinite and transcendent

Etām : He who knows this Brahman-knowledge with the *pratiṣṭhā* (means) and *āyatana* (abode) described already, shaking off all his sins gets established in the svarga-world that is, the Vaikunṭha world, the most transcendent, beyond the limitations of time. This is the meaning.

Svargaloka : The term 'svargaloka' means the world of Bhagavān on account of co-mention with the words 'Infinite' and 'most transcendent.'

*"Let tht Rāmānuja, the great Muni, the munificent,
the wind to the cotton of mere debators who
frequent the paths of Vāmāgama, the wrong
scriptures, who brought into being the
nectar of Bhāṣya out of love for
the welfare of the gods on
earth, bless my work."*

